Handboek Kunst op stations

Versie 2021

ProRail

Spoorbeeld
door Bureau Spoorbouwmeester

ProRail

Spoorbeeld
door Bureau Spoorbouwmeester

Handboek
Kunst op stations

Versie 2021

Inhoudsopgave

Inleiding 11
1 Visie op kunst in stations 12
2 De Kunstcommissie voor stations 28
3 Omgang met bestaande kunstwerken 32
4 Nieuwe kunstopgaven in en rond het station 44
5 Kunst in opdracht 86
6 Kunstinitiatieven op verzoek van derden 114

Bijlagen 121
1: Beoordelingscriteria voor kunsttoepassingen 122
2: Overeenkomst kunst van derden op station {...} 124
3: Methodiek voor waardering en advies bij wijziging kunstwerken in stations 128
4: Algemene voorwaarden kunsttoepassingen stations Versie 1.0 130
5: Opzet opdrachtbrief schetsontwerp 137
6: Opzet opdrachtbrief definitief ontwerp 140
7: Opzet opdrachtbrief realisatie 143

Brondocumenten 145
Beeldverantwoording 145

Colofon 146

Leeuwarden

Kunst en stations horen bij elkaar. Al sinds de bouw van het eerste station verrijkt kunst de beleving van de plek en de reis. In de loop der tijd heeft dat geleid tot een unieke kunstcollectie. Het een bijzondere van deze collectie schuilt niet zozeer in de omvang of de geldelijke waarde. Nee, de collectie onderscheidt zich omdat het aan de hand van een grote diversiteit aan werken het verhaal van het spoor vertelt. Ieder decennium, iedere vorm en iedere `stijl' is wel vertegenwoordigd. En het leuke is: er is niet één eigenaar. Deze kunstcollectie is het resultaat van de inzet van vele partijen; van de traditionele spoorpartijen tot omgevingspartijen en initiatieven van bewoners, schenkingen van instellingen en voorstellen van kunstenaars zelf. Het thema van de reis in al zijn aspecten loopt daar als een rode draad doorheen.

Zo'n bijzondere collectie verdient het natuurlijk om gekoesterd te worden. Zorgvuldig beheer is dan van belang, maar ook het verder uitbouwen van de collectie met nieuwe kunstwerken die een eigentijdse interpretatie geven aan de thema's die zo eigen zijn aan de kunst op de Nederlandse stations.

De toepassing van kunst wijkt af van andere, meer standaard ontwerpopgaven in en rond het station. Of het nu een autonoom beeld is of kunstwerk in de vorm van een klok, bank of meetingpoint: kunst is altijd maatwerk en de vrijheid die de kunstenaar krijgt voor zijn of haar interpretatie is doorgaans groot. Rekening houdend met deze bijzondere positie hebben we de omgang met kunst goed geborgd in bestaande processen.

In dit handboek komen alle zaken aan bod:

- De visie op kunst in stations, waarmee we sturen op de thematiek, belevingswaarde en kwaliteit van de collectie. De open houding ten aanzien van initiatieven en samenwerking met andere partijen om kunst te realiseren.
- De omgang met het beheer en onderhoud van de bestaande kunstwerken.
- Voor kunstopdrachten die NS Stations en/of ProRail zelf verzorgen wordt het proces van idee tot onthulling beschreven.
- Daarnaast gaan we in op de werkzaamheden van de Kunstcommissie voor stations, een initiatief van ProRail, NS Stations en Bureau Spoorbouwmeester.
- Natuurlijk wordt er ter illustratie en inspiratie volop geput uit de bestaande voorbeelden uit de prachtige collectie van kunst op Nederlandse stations.

Het handboek is bedoeld als hulpmiddel voor alle medewerkers die als opdrachtgever of eigenaar betrokken zijn bij kunst in en om het station. Voor vragen en advies over het Handboek of andere kunstgerelateerde zaken: neem contact op met de Kunstcommissie via Bureau Spoorbouwmeester.

1 Visie op kunst in stations

Kunst is zo verweven met het station dat het de gehaaste reiziger vaak haast niet opvalt. Toch is op vrijwel alle Nederlandse stations veel te ontdekken. De relatie tussen kunst en het spoor is hecht. Al sinds het ontstaan van de spoorwegen in de negentiende eeuw wordt het station voorzien van kunst. Wanneer je oog er eenmaal op valt, opent zich een wereld vol verbeelding; een wereld die ongemerkt deel uit is gaan maken van ons collectieve geheugen en niet meer weg te denken is.

Doel van de visie op kunst op stations

Deze visie geeft richting aan de inhoudelijke en formele kaders waarbinnen kunst op stations tot stand kan komen. Ook vormt het de basis voor zorgvuldig collectiebeheer en goed opdrachtgeverschap. Uitgangspunt is het behouden, beheren en versterken van de kunstcollectie op stations. Deze collectie is een levende collectie die als een rode draad verweven is met de geschiedenis van het spoor. Jaarlijks komen er nieuwe kunstwerken bij en van tijd tot tijd verdwijnt er wel eens wat, bijvoorbeeld als gevolg van een verbouwing of herinrichting van een station. Zowel bij nieuwe initiatieven als bij de beëindiging van een kunstwerk staat zorgvuldigheid voorop. Altijd wordt gekeken naar alle belangen en waarden die het kunstwerk vertegenwoordigt.

Kunst voor het reizen

Kunst versterkt de herkenbaarheid van stations, veraangenaamt het wachten, vergroot het gevoel van veiligheid en is sterk sfeerbepalend. Maar bovenal zorgt kunst onderweg voor een ontmoeting met het onverwachte. Kunst verbijzondert de alledaagse omgeving van het reizen. Het maakt reizigers bewuster van de omgeving en van elkaar. Zo legt kunst een verbinding tussen het station, de omgeving en het infrastructurele spoornetwerk. Kunst op het station verleidt reizigers en passanten om het onbekende en 'het andere' in een vertrouwde omgeving te ontdekken en ervaren. Kunstwerken in en rond stations zijn sterk gehecht aan noties als openbaarheid en betrokkenheid. Ze dragen bij aan een inclusieve publieke ruimte.

Kunst maakt de culturele dimensie van het spoor inzichtelijk en versterkt het imago en de identiteit van de spoorsector als geheel. Het benadrukt de eigenheid van de spooromgeving door daar iets anders aan toe te voegen. De kunst van het station verrast, herdenkt en herinnert. Het zorgt voor inspiratie en kijkplezier. De kunst is toegankelijk, maar nooit oppervlakkig. Met schoonheid, humor en aandacht voor het onverwachte biedt het een

ander perspectief: een nieuw verhaal. Ook kan het aandacht vragen voor iets dat verborgen was (of is). Zo zorgt kunst voor een inspirerende en welkome aanvulling op een omgeving die juist sterk gereguleerd is: het station als een plek waar veiligheid, routing en logistiek de natuurlijke boventoon voeren.

Unieke collectie kunst op stations

De kunstcollectie van het spoor is geen privéverzameling en geen museum- of bedrijfscollectie. Deze collectie is niet het resultaat van het verzamelbeleid van één organisatie. Vele partijen staan (en stonden) aan de wieg. In de loop der jaren is zo een uiterst diverse verzameling ontstaan die ondanks de verscheidenheid over een sterke eigen identiteit beschikt.

Kunst op en rond stations werd en wordt ingezet om expressie te geven aan de betekenis van het spoor voor de samenleving. Ook versterkt het de publieke waarde van stations. De werken zorgen voor een verrijking van de reiservaring. Ze veraangenamen de reis met verbeelding, inspiratie en humor. Een gemene deler is de publieke waarde van het station met zijn eigen routines: een plek met betekenis voor reizigers, bezoekers en omwonenden en alle instanties die samen het station maken.

Kunst op stations is een opmerkelijke constante, maar is nooit vanzelfsprekend geweest. Vaak zijn en waren de kunstwerken het resultaat van de persoonlijke inzet van opdrachtgevers, architecten en kunstenaars. De opdrachtgevers – of het nu de directie van de spoorwegen, stationsarchitecten of omgevingspartijen waren – hebben steeds schoonheid en verrassing willen toevoegen en een boodschap of een verhaal willen overbrengen aan de reizigers en passanten.

Hoewel niet altijd direct afleesbaar, representeert ieder kunstwerk uit de collectie een bepaalde periode. En de thematiek van het reizen wordt steeds op een andere wijze in beeld gebracht. Samen illustreren de werken de rijke geschiedenis van het spoor. De werken waaruit de collectie bestaat kenmerken zich door een hoge mate van dienstbaarheid. Dienstbaar aan de architectuur van het station, maar ook in algemene zin door het verbeelden van de (door de opdrachtgever) gewenste ervaring en de sturing daarop. Dan gaat het bijvoorbeeld om de toegankelijkheid van het kunstwerk, dat het een breed publiek aanspreekt, en om comfort en reisplezier. De verbeelding van het spoor en de publieke waarde van stations biedt daarbij een continue bron van inspiratie voor nieuwe kunstopdrachten.

De zes karakteristieken van de kunstcollectie op stations

De Nederlandse stations huizen een grote rijkdom aan kunstwerken. Van glas-in-loodramen, muurschilderingen, en mozaïeken in de hallen en tunnels tot imposante sculpturen op stationspleinen. Kunst is er in alle soorten en maten. Soms verscholen en onopvallend, dan weer prominent en monumentaal. Van internationaal gerenommeerde kunstenaars tot lokale beroemdheden. Alle kunst is hier onlosmakelijk verbonden met de cultuur van het reizen, van terug- dan wel thuiskomen, (weg)gaan en van aankomst en vertrek.
Wie een duik neemt in de rijke geschiedenis van kunst bij stations merkt al snel dat kunstenaars - al dan niet gestuurd door hun opdrachtgever – altijd veel inspiratie hebben gevonden in thema’s die alle nauw verbonden zijn met het spoor. Deze thema’s zijn samengevat in een zestal karakteristieken.

Jo Uiterwaal, *Prins Amadeiro XVI*, 1961, station 's-Hertogenbosch. Bronzen beeld van Prins Carnaval in rokkostuum met een lange mantel, gemaakt in opdracht van de Bossche Carnavalsvereniging.

Verbinden
Het verbindende aspect van het station is terug te vinden in veel kunstwerken. Vooral in de beginjaren van het spoor is het station als poort tot de wereld een veelvuldig terugkerend thema. Het verleidt de reiziger om de trein te nemen. Die trein zorgde voor snelle en comfortabele verbindingen. Vandaar dat veel stations verrijkt zijn met Nederlandse gemeente- en provinciewapens. Soms zijn de referenties ook internationaal. Want behalve snelle verbindingen binnen Nederland, werd het station ook beschouwd als een poort tot de wereld. Verre oorden en vreemde volkeren leken dankzij de trein ineens een stuk dichterbij. Veel stations bevatten verwijzingen naar de directe omgeving waarmee aankomende reizigers welkom worden geheten en representeren het eigene en typerende van een stad of streek. Op station Zandvoort verwijzen kunstwerken naar duinen, zee en visserij, op station 's-Hertogenbosch naar het Bossche carnaval.

Reizen
Het reizen an sich sprak al vanaf de beginjaren van de spoorwegen tot de verbeelding. Zeker tot in het eerste kwart van de twintigste eeuw hing er een zweem van romantiek rond de reis. Niet voor niets wordt deze periode, die grofweg duurde tot de grote depressie van de jaren '30, ook wel aangeduid als The Golden Age of Travel. Kunst versterkte die ervaring en maakte het bezoek aan het station tot een ware belevenis. Het spoor kent vele kunstwerken die het reizen met de trein vieren, vaak vol verwijzingen naar verre bestemmingen die dankzij de trein dichterbij waren komen te liggen. Ook afgeleide thema's zoals tijd en snelheid kwamen veelvuldig voor. Tegenwoordig is 'reizen' voor veel reizigers een vast onderdeel van het dagelijks leven. De romantiek van de reis en de bereikbaarheid van exotische bestemmingen wordt niet echt meer gevoeld. Al forenzend gaan we van A naar B en weer terug. Desondanks blijft 'de reis' als thema een belangrijke inspiratiebron voor kunstenaars, al dan niet via afgeleide thema's als wachten, haasten, ontmoeten, thuiskomen en afscheid nemen. Mooie voorbeelden zijn de trekvogel die de reislust verbeeldt, verbeeldingen van aankomende en vertrekkende reizigers en – natuurlijk – de klok: onlosmakelijk verbonden met het reizen.

Herman Lamers, *Akka van Kebnekaise*, station Twello. Aluminium beeld van een kraaiachtige vogel op een spoortrolley met een jongetje op zijn rug. Symboliseert avontuur, reislust en liefde voor de natuur. In opdracht van de gemeente Voorst.

Spoorambacht
Zeker in de negentiende eeuw stond de trein symbool voor een gloedvolle toekomst. Paardenkracht werd ingeruild voor de moderne stoommachine. Een optimistisch geloof in alles wat de nieuwe tijd zou brengen vierde hoogtij. De vooruitgang zou welvaart, vrede en voorspoed brengen, tenminste, dat was de belofte. Daarnaast brachten de spoorwegen nieuwe beroepen. Denk alleen al aan de stoker en de machinist. Voor de kunst was dit een belangrijke inspiratiebron. De waarden van de spoorwegen werden verbeeld door personificaties van snelheid, kracht en veiligheid. Ook de 'spoorse beroepen' keerden regelmatig terug. Hetzelfde geldt voor typerende spoorsymboliek als het gevleugeld wiel en de haan; beide verwijzend naar Mercurius, de beschermheilige van de reiziger.

Peter Alma, Het resultaat van de technische ontwikkeling, 1939, station Amsterdam Amstel, schilderkunst, verbeelding van de technische vooruitgang vol spoorse representaties en verwijzingen naar de oosterse en westerse wereld, in opdracht van NS, als onderdeel van de stationsbouw.

Interactie
Kunst bij het spoor nodigt uit, inspireert en activeert. Hierbij speelt kunst in op de publieke waarde en betekenis van het station. Ook het spel met vaste rituelen die zo verbonden zijn met het reizen komt regelmatig terug. Zo wordt verbinding gezocht met de beleveniswereld en de ervaring van de reiziger. In veel gevallen gaat het om toegepaste kunst, bijvoorbeeld gekoppeld aan wachtplekken en meetingpoints.

John Körmeling, *Sunny Cloud*, 2013, station Den Haag Centraal. Lichtkunstwerk in de vorm van een knipperende wolk, ontwikkeld voor alle Nieuw Sleutelprojecten (NSP-) stations als markering van de meeting point. Maakt deel uit van kunstprogramma rond de aanleg van de HSL-Zuid, Atelier HSL. In opdracht van ProRail, NS en het ministerie van VROM.

Plek
Kunst en decoratie worden ingezet om ruimtes te duiden of van een bijzonder karakter te voorzien. Denk aan het markeren van tunnels, entreepartijen en façades. Verschillende kunstwerken duiden functies van (achterliggende) ruimtes. In veel gevallen gaat het om een nauwe verweving van kunst en architectuur. De heldere, monumentale kunstwerken uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw – die bovendien het imago van de spoorwegen als moderne organisatie onderstreepten – zijn hier een goed voorbeeld van.

Arnold Hamelberg, z.t. 1992, station Zoetermeer. Langgerekte golvende roestvrijstalen strip, die zo nu en dan als hek en dan weer als drempel dienst doe. In opdracht van NS, als onderdeel van de stationsbouw.

Herdenken

De publieke betekenis maakt het station (en de stationsomgeving) automatisch ook tot een plek om te herdenken. Zo zijn op en rond stations kunstwerken te vinden die een markant moment uit de spoorgeschiedenis onder de aandacht brengen: van de elektrificatie van een spoorlijn tot het zoveel jarig bestaan van de spoorwegen of een ander jubileum. Daarnaast treffen we een actuelere vorm van herdenken: kunst die gericht is op bezinning, bewustwording en verdraagzaamheid. Veel van deze werken zijn van recente datum. Het thema 'herdenken' speelt een hoofdrol in de periode na de Tweede Wereldoorlog. De oorlog had voor veel schade gezorgd, niet in de laatste plaats aan stations en emplacementen. Monumenten uit deze periode verwijzen naar de slachtoffers, de schade en de rol van het spoor bij het transport van Joden. Andere kunstwerken markeren juist het naoorlogs optimisme en vertrouwen in de toekomst. Als een feniks herrijst het station en de omliggende stad uit de as: een nieuwe tijd van voorspoed dient zich aan.

Willem Reijers, *Phoenix*, 1954, station Arnhem Centraal. Een vogel ligt stervend op zijn rug, de ander richt zich als een feniks op; verbeelding van de wederopbouw van Arnhem na de Tweede Wereldoorlog. Schenking van de gemeente Arnhem aan NS.

Gedeeld opdrachtgeverschap

Niet alleen NS, ProRail en hun voorgangers, ook omgevingspartijen als gemeenten, provincies en verenigingen treden vaak op als opdrachtgever. Kunstwerken op stations kennen daardoor heel verschillende en soms ook meerdere opdrachtgevers en eigenaren per werk. Regelmatig vinden tijdelijke kunstmanifestaties plaats op stations of worden kunstwerken aangeboden ter gelegenheid van een bijzonder moment. Soms is sprake van langlopende kunstprogramma's zoals Kunstlijn in Overijssel, of het kunstprogramma van Atelier HSL rond de aanleg van de hogesnelheidslijn Zuid en de herontwikkeling van de vijf grootste stations.

De verschillende opdrachtsituaties illustreren dat het station voor diverse publieke én private partijen een plek van maatschappelijk belang is. De collectie als geheel is dus een gedeelde prestatie van diverse initiatiefnemers en opdrachtgevers. Afzender en eigenaarschap zijn daarbij lang niet altijd even helder. Juist deze dynamiek garandeert het open en publieke karakter van de collectie. NS Stations en ProRail staan daarom open voor kunstinitiatieven van derden en samenwerkingen met andere partijen wat betreft de realisatie van kunst in en rond stations. Het artistieke criterium is dat de initiatieven wel aansluiten bij de kunstvisie en dat ze leiden tot een verrijking van de collectie kunst op Nederlandse stations.

Pijlers van de kunstvisie

Bij het formuleren van kunstopdrachten, beoordelen van initiatieven en beheren van de kunstcollectie zijn de volgende inhoudelijke kaders van belang:

- Verrijken van de collectie
- Versterken van de beleving
- Artistieke kwaliteit

1. Verrijken van de collectie

Voor het versterken en verrijken van de kunstcollectie op stations vormen zes karakteristieken de thematische leidraad voor de afwegingen die worden gemaakt bij a) het formuleren van nieuwe opdrachten, b) het beoordelen van initiatieven en c) het beheer van de collectie. De karakteristieken zijn:

- Reizen: kunstwerken die de routines en rituelen van het reizen verbeelden, dan wel het denken over het reizen.
- Spoorambacht: kunstwerken die de techniek en het ambacht van het spoor benadrukken, zichtbaar en beleefbaar maken.
- Interactie: kunstwerken die nadrukkelijk uitnodigen tot participatie, interactie en/of reflectie en daarmee het publieke karakter versterken of bevestigen.
- Herdenken: kunstwerken die een gebeurtenis of een persoon herdenken of in algemene zin oproepen tot bezinning.
- Plek: kunstwerken die een plek verbijzonderen, een eigen karakter geven, de specifieke architectuur of het gebruik ervan versterken of in een ander licht zetten.
- Verbinden: kunstwerken die verschillende delen van het station, plekken en/of gebieden verbinden of een verbindend karakter hebben.

Hedendaagse vertaling van de karakteristieken

Bij nieuwe kunstopdrachten en initiatieven zetten we in op een nieuwe eigentijdse invulling van de traditie van het spoorambacht en de thematiek van het reizen. We inspireren om een stap verder te gaan, voorbij het 'keurig invullen'. Het oprekken van de mogelijkheden dus en het kleuren buiten de spreekwoordelijke lijnen. Aandacht voor de publieke waarde van het station en een thema als inclusiviteit en ontmoeting achten we relevant voor deze periode. Bij kunstopdrachten gestuurd vanuit de spoorpartijen wordt vooral ingezet op de karakteristieken Reizen en Interactie. Voor initiatieven van derden richten we ons op de karakteristieken Verbinden en Herdenken. Kunstwerken die onderdeel zijn van een (groter) project grijpen we graag aan om in samenspraak met dan wel geïntegreerd in de architectuur het bijzondere van de Plek te benadrukken.

2. Versterken van de beleving

Het station is een bijzondere publieke ruimte, een plek voor iedereen. Daar hoort kunst bij die toegankelijk is maar niet oppervlakkig. Kunst op stations zorgt voor inspiratie en kijkplezier. Kunst staat voor de kracht van de verbeelding en van schoonheid en is een onmisbare schakel in het beleefbaar maken van het publieke karakter van het spoor.

Kunst op stations heeft de potentie achteloosheid om te zetten in aandacht voor de omgeving. Het maakt reizigers bewuster van hun omgeving, van elkaar en van het netwerk dat zo eigen is aan het spoor. Het opent de ogen voor de bijzondere kwaliteiten van de specifieke plek, juist doordat de kunst contrasteert met de vooral op doelmatigheid en efficiëntie ingerichte ov-omgeving.

De spoorpartijen en overheden besteden veel aandacht aan de ruimtelijke kwaliteit van het station en de stationsomgeving. In alle onderdelen van het ontwerp wordt gestuurd op de gewenste ervaring. Met kunst wordt een heel specifiek element toegevoegd dat zich

onderscheidt door de inbreng van verbeelding. Die verbeelding roept herkenning op maar brengt ook altijd een onverwacht element in.

Kunst 'verstoort' het vanzelfsprekende en maakt variabel wat vast lijkt. Kunst legt onverwachte verbindingen, opent uiteenlopende perspectieven en maakt nieuwe dimensies zichtbaar, altijd zonder onbehagen of ongemak op te roepen. Een kunstwerk voor het station is dus geslaagd wanneer het de omgeving assimileert en daar iets nieuws dan wel anders aan toevoegt. Zo kan kunst verrijken, verrassen en verbinden.

3. Artistieke kwaliteit

Artistieke kwaliteit staat voorop bij de kunstcollectie op stations. In opdrachtsituaties en bij initiatieven van derden betekent dit dat we inzetten op een zorgvuldige selectie van kunstenaars, passend bij de opgave en de ruimtelijke context. Zo nodig vindt (artistieke) begeleiding plaats in de ontwerpfase en wordt gestuurd op afstemming met de architectuur, de omgeving en de functie van een plek. In het beheer van de kunstcollectie wordt bij afwegingen om een kunstwerk te behouden of beëindigen rekening gehouden met de artistieke kwaliteit en de (kunsthistorische) betekenis van het kunstwerk binnen het oeuvre van de kunstenaar en het culturele veld.

Een belangrijk middel om op de drie pijlers te sturen zijn de criteria die meegegeven worden bij opdrachten en gebruikt worden bij de beoordeling van kunstvoorstellen. We maken onderscheid in criteria voor de selectie van kunstenaars, criteria voor de kwaliteit van het kunstwerk en criteria die randvoorwaardelijk zijn vanuit het functioneren van het station. Zie bijlage 1.

2 De Kunstcom-missie voor stations

NS Stations, ProRail en Bureau Spoorbouwmeester werken met een Kunstcommissie voor stations. De commissie adviseert over de omgang met bestaande kunstwerken, bij nieuwe kunstinitiatieven en kunstopdrachten en ontwikkelt het kunstbeleid.

De Kunstcommissie bestaat uit vier leden. In de commissie zijn NS Stations en ProRail vertegenwoordigd. Bureau Spoorbouwmeester draagt als voorzitter zorg voor de vergaderingen en heeft een extern adviseur aangetrokken met expertise op het gebied van kunst in de publieke ruimte.

Wat doet de Kunstcommissie?

- De Kunstcommissie ontwikkelt en actualiseert het kunstbeleid van de spoorsector op het gebied van het collectiebeheer, opdrachtgeverschap bij nieuwe kunstwerken, financiering en het beheer en onderhoud. Het beleid is verankerd in Spoorbeeld: het gemeenschappelijke vormgevingsbeleid voor de spoorsector.
- Bij kleine kunsttoepassingen op en rond stations die geïnitieerd worden door andere partijen dan NS en ProRail toetst de Kunstcommissie op relevantie van de opdracht en kwaliteit van het ontwerp. De Kunstcommissie adviseert over de inpassing van het kunstwerk in het station, beheerafspraken en een eventuele beëindiging van een kunstwerk.
- Bij kleine kunsttoepassingen op en rond stations geïnitieerd vanuit projecten, programma's dan wel door locatiemanagers en beheerders van NS en ProRail, levert de Kunstcommissie een kunstbriefing. Ook wordt geadviseerd over de kunstenaarsselectie middels een shortlist en beoordeelt de commissie de kwaliteit van het ontwerp. Verder adviseert de commissie over de inpassing, beheerafspraken en de eventuele beëindiging van een kunstwerk.
- Bij grote, unieke kunstopdrachten die deel uitmaken van een stationsproject dat geïnitieerd is vanuit projecten en programma's van NS, ProRail en omgevingspartijen, werkt de Kunstcommissie samen met de kunstadviseurs van de betrokken omgevingspartijen. Samen wordt een kunstbriefing en een shortlist met kunstenaars opgesteld. De Kunstcommissie adviseert bij de selectie, beoordeelt de kwaliteit van het ontwerp, adviseert bij de inpassing, beheerafspraken en bij de eventuele beëindiging van een kunstwerk.
- De Kunstcommissie kan op eigen initiatief een voorstel doen om kunst deel uit te laten maken van aankomende projecten en programma's van NS en ProRail.
- Voor kunstwerken die door veranderingen in de operatie of door herontwikkeling van het station worden aangetast, adviseert de Kunstcommissie met een waardestelling en advies over behoud, verwijderen of verplaatsen van een kunstwerk.
- De Kunstcommissie draagt aan de hand van een communicatieplan zorg voor de communicatie over de bestaande kunstcollectie en nieuwe kunstwerken.

Besluitvorming in de Stuurgroep kunst

Naast de Kunstcommissie kent de spoorsector een Stuurgroep kunst waarbinnen NS Stations, ProRail en Bureau Spoorbouwmeester participeren. De Stuurgroep fungeert als opdrachtgever voor de Kunstcommissie wat betreft de ontwikkeling van het kunstbeleid. Vaststelling van het beleid vindt plaats in het Operationeel Management Team van NS Stations en ProRail.

Bij kunstinitiatieven waarbij de betrokkenheid van NS Stations en/of ProRail nog niet geregeld is binnen een project of programma, kan de Stuurgroep op basis van het advies van de Kunstcommissie besluiten of en zo ja welke stappen gezet moeten worden. Denk aan een haalbaarheidsstudie, mede-opdrachtgeverschap of (co-)financiering. Daarvoor zet de Stuurgroep een opdracht uit binnen NS Stations en/of ProRail.

De Stuurgroep kunst besluit ook over de stappen die moeten worden gezet bij wijzigingen van kunstwerken (behoud, verwijderen of verplaatsen). Dit gebeurt op basis van een advies van de Kunstcommissie. Ook zorgt de Stuurgroep dat het resultaat wordt opgepakt binnen de organisatie.

Afbakening

De Kunstcommissie voor stations adviseert over alle kunstwerken in en rond stations. Daaronder worden verstaan: de bestaande kunstwerken die als zodanig zijn benoemd in de inventarisatie van de collectie kunst op Nederlandse stations en de kunstwerken die daar later aan zijn toegevoegd. De commissie adviseert over kunstwerken die zijn gemaakt door een kunstenaar. De kunstwerken bevinden zich in stationsgebouwen, al dan niet geïntegreerd in de architectuur. Daarnaast houdt de commissie zich bezig met kunstwerken op stationspleinen, in spoortunnels of -viaducten die een architectonisch of stedenbouwkundig ensemble met het stationsgebouw vormen, of waarbij sprake is van een sterke relatie met de spoorwegen gezien het onderwerp of opdrachtgeverschap. De werken waarover advies wordt uitgebracht zijn tot stand gekomen in een kunstopdrachtsituatie. Het betreft kunstwerken in eigendom van NS en ProRail, maar ook van derden die al dan niet zijn geplaatst op de assets van de spoorpartijen. Veel van deze werken zijn schenkingen. Ook adviseert de Kunstcommissie bij tijdelijke kunstwerken en -manifestaties in en rond stations. Buiten de scope van de Kunstcommissie van stations vallen de kunstwerken rond de spoorbanen (in het landschap, het talud, tunnels en bruggen), in de bedrijfsgebouwen van NS en ProRail en kunst in de treinen van NS.

Communicatie over de kunstcollectie

De Kunstcommissie voor stations is de ambassadeur voor de kunstcollectie in en rond stations. Sinds 2019 is de gehele collectie digitaal ontsloten via de website kunst-op-nederlandse-stations.nl en een gelijknamige publicatie. Het regelmatig onder de aandacht brengen van kunst op de Nederlandse stations houdt de collectie 'levend' bij een breed publiek. De doelgroepen van communicatie over de kunstcollectie zijn:

- Treinreizigers, spoor-, kunst- en architectuurliefhebbers en instellingen op het vlak van kunst en architectuur.
- Medewerkers van NS, ProRail en stakeholders: eigenaren, beheerders en potentiële opdrachtgevers.

Het belangrijkste communicatiedoel is het geven van brede bekendheid aan de kunstcollectie op Nederlandse stations. Binnen ProRail en NS Stations vieren we de bijzondere waarde van de kunstcollectie en willen we kunst (weer) op de kaart zetten. De communicatieboodschappen zijn:

- Het station is niet alleen een logistiek knooppunt, maar ook een aangename plek om te verblijven. Hoe hoger het comfort op de stations en hoe prettiger de omgeving is, hoe positiever de ervaring van de bezoekers en reizigers. Kunst op stations draagt als sinds de oprichting van de spoorwegen bij aan het verrijken van die ervaring.
- Kunst onderstreept het belang van het station als publieke plek.
- Opdrachtgeverschap is divers en er zijn veel schenkingen.
- De kunst op stations maakt de cultuur van het spoor ervaarbaar.
- De collectie heeft een eigen identiteit door steeds terugkerende thema's: spoorambacht, reizen, interactie, herdenken, plek en verbinden.

Bij de communicatie worden middelen ingezet als:

- Publicatie: *Kunst op Nederlandse stations*.
  Dit boek bestaat uit een overzicht van alle kunstwerken in en rond onze stations. Ook bevat het een inleidend essay en verdieping rond zes inspirerende thema's en karakteristieken. Het boek is aantrekkelijk en opvallend vormgegeven: een begerenswaardig object met inspirerende inhoud. Het essay is geschreven door kunsthistoricus en filosoof Laura van Grinsven. De beschrijvingen van de karakteristieken zijn van de hand van Dirk van Weelden. De basis van het boek wordt gevormd door de inventarisatie en beschrijvingen van alle kunstwerken die tot stand kwam in opdracht van Bureau Spoorbouwmeester.
- Website: kunst-op-nederlandse-stations.nl.
  Van ieder kunstwerk is in opdracht van Bureau Spoorbouwmeester een beschrijving gemaakt door kunsthistorica Judith Kuipéri in 2017-2018. Deze zijn allen gepubliceerd op de website kunst-op-nederlandse-stations.nl. De website wordt jaarlijks voorzien van een update.
- Bordjes bij de kunstwerken op het station: een selectie aan kunstwerken in stations wordt voorzien van tekstbordjes met een vaste lay-out waarop de titel, kunstenaar, jaartal, opdrachtgever worden vermeld en optioneel een korte toelichting.
- Interne media van NS en ProRail voor de communicatie over de kunstcollectie en het werk van de Kunstcommissie.

3 Omgang met bestaande kunstwerken

De kunstcollectie op stations bestaat uit honderden unieke kunstwerken, variërend van wandschilderingen tot tegelkunst en van bronzen beeld tot lichtinstallatie. Soms maken ze deel uit van het stationsgebouw, soms staan ze op een sokkel prominent in de hal. De kunstwerken van NS en ProRail worden zorgvuldig onderhouden. Soms moet een kunstwerk plaatsmaken. Dit hoofdstuk beschrijft hoe dat in zijn werk gaat én hoe deze onderwerpen al vroeg in het ontwerp aan de orde komen.

Onderhoud en beheer

Alle kunstwerken in stations en hun directe omgeving zijn in 2019 geïnventariseerd en beschreven. Van deze kunstwerken is zo compleet als mogelijk in beeld gebracht wie de eigenaar is en of en zo ja welke aanvullende afspraken er zijn over beheer en onderhoud. De inventarisatie betreft:

- Kunstwerken in eigendom van NS Stations of ProRail;
- Kunstwerken van andere partijen op de gronden, gebouwen of infrawerken van NS of ProRail;
- Kunstwerken van andere partijen op het terrein van derden (veelal de gemeente) in de directe omgeving van het station.

Voor de kunstwerken in eigendom van ProRail en/of NS Stations is het beheer en onderhoud geregeld in het landelijk beheer en onderhoudscontract tussen ProRail en NS Stations: de Nieuwe Operationele Afspraken (NOA) of de Integraal Beheer Overeenkomst (IBOE). Al deze kunstwerken zijn opgenomen in GO ("Gekleurd Onderhoud").
Wanneer een kunstwerk een zeer specifieke of gespecialiseerde wijze van onderhoud vraagt, wordt dit in GO geadministreerd. Dit kan op advies van het technisch team van NS Stations zijn, maar ook voortkomen uit het beheer en onderhoudsadvies van de kunstenaar. Wanneer gecontacteerde beheer- en onderhoudspartijen onvoldoende kennis en kunde bezitten voor de uitvoering van het advies wordt over gegaan tot het inkopen van expertise.

Voor de kunstwerken van anderen op de assets van NS Stations of ProRail wordt het beheer en onderhoud geregeld in een beheerovereenkomst tussen NS Stations of ProRail en de opdrachtgever van het werk, meestal de gemeente.

Het beheer en onderhoud van kunstwerken in de openbare ruimte in de directe nabijheid van het station kan in de voorpleinovereenkomst of beheerconvenant tussen NS Stations en de gemeente worden opgenomen.

Wijze van onderhoud

Hoe worden de kunstwerken van NS Stations en ProRail onderhouden? Dat is afhankelijk van het kunstwerk en de afspraken die daarover zijn gemaakt. De meeste werken worden meegenomen in de reguliere afspraken voor beheer en onderhoud van het station. Sommige werken vragen om een specifiekere aanpak. Hiervoor worden instructies meegegeven of wordt er een specialist ingezet. Onder beheer en onderhoud wordt verstaan: inspecties, reiniging, onderhoud, storingsherstel, schadeherstel en zorg voor de zichtbaarheid van het kunstwerk.

Reiniging

Reiniging vindt plaats volgens een vaste frequentie, passend binnen de normale cyclus van de beheerder. Is er sprake van een onderhoudsadvies van de kunstenaar, dan staan daarin aanwijzingen met betrekking tot reiniging van de gebruikte materialen. Voor kunstwerken die niet kunnen worden gereinigd in de reguliere schoonmaak wordt een apart reinigingsregime bepaald. Bij bijzondere vervuiling gelden afspraken voor extra reiniging. Denk aan in het oog springende vervuiling als graffiti en bestickering.

Onderhoud

Onderhoud betreft het in goede staat houden van het kunstwerk tijdens de afgesproken levensduur. Regulier onderhoud vindt plaats volgens afspraken in het beheercontract tussen ProRail en NS Stations. In een onderhoudsadvies geeft de kunstenaar aanwijzingen met betrekking tot de gebruikte materialen, kleuren technieken en installaties. Ook bevat het, indien relevant, gegevens van toeleveranciers. Bij oudere werken die niet beschikken over een dergelijk onderhoudsadvies kan specialistisch advies ingewonnen worden aangaande het onderhoud. Zo nodig worden afspraken gemaakt over de uitvoering van het onderhoud door de kunstenaar zelf, derden en/of specialisten. Ook zijn er soms afspraken over afstemming tussen opdrachtgever en kunstenaar wanneer onderhoudswerkzaamheden plaatsvinden. In het onderhoud wordt onderscheid gemaakt tussen het kunstwerk, de drager en toeleidende infra. Onderhoud van de bevestiging, kabel, leidingen, sokkel, vitrine, cassette, omlijsting, naambordje en verlichting wordt altijd zelfstandig uitgevoerd door de beheerder.

Storingsherstel

Voor kunstwerken met een elektrische installatie (video, geluid, licht, elektrisch aangedreven beweging) worden afspraken gemaakt over storingsherstel. Dit gebeurt op basis van het onderhoudsadvies van de kunstenaar. Daarin geeft de kunstenaar aanwijzingen voor storingsherstel met betrekking tot de gebruikte technieken en installaties. Ook bevat het gegevens van eventuele toeleveranciers. Bij de afronding van het ontwerp maken de kunstenaar en opdrachtgever/beheerder afspraken over de afstemming en de termijn en uitvoering van het storingsherstel door de kunstenaar, derden en specialisten. Niet specifiek herstel aan storingen van deze installaties, die passen in het regulier oplossen van technische, elektrische reparatie zijn opgenomen in het beheercontract tussen ProRail en NS Stations.

Bij de restauratie van de hal van station Amsterdam Amstel werd het servicekantoor van NS verwijderd. Daardoor kon het beeld *Terugblik* van Theo van Reijn (1939) weer op zijn oorspronkelijke plek op de kop van het bordes worden teruggezet en wordt de muurschildering van Peter Alma, *De historische ontwikkeling van de locomotief* (1939) hersteld.

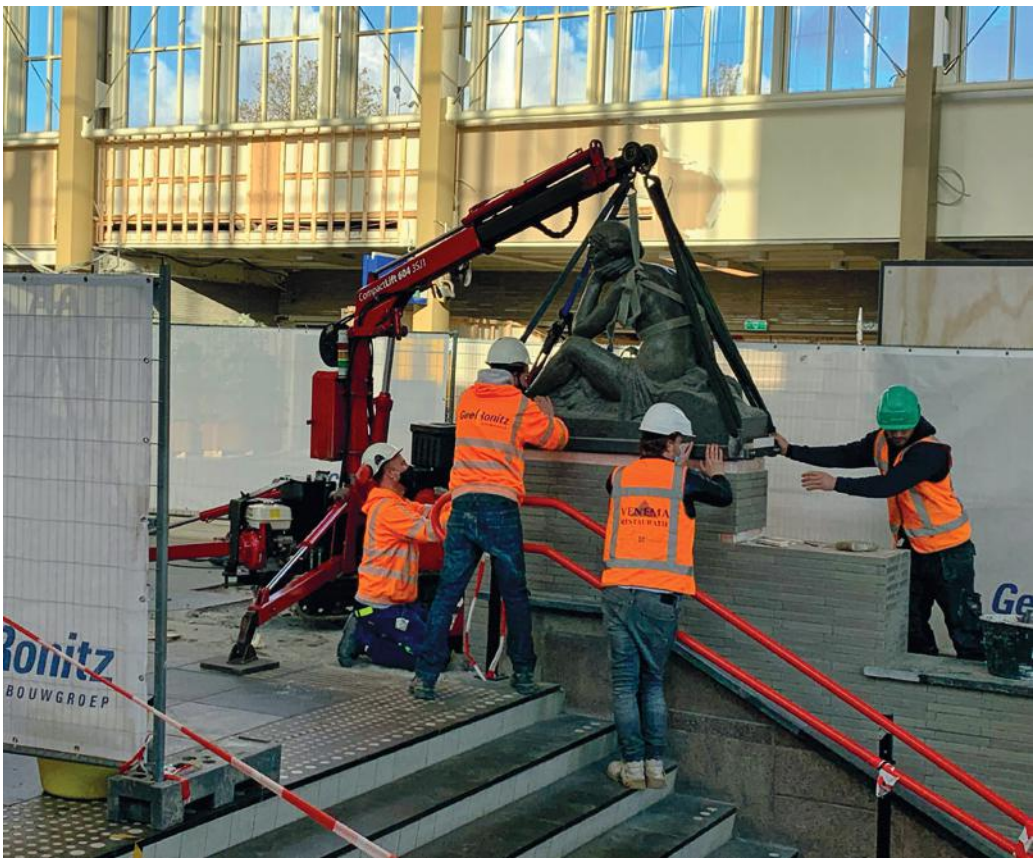

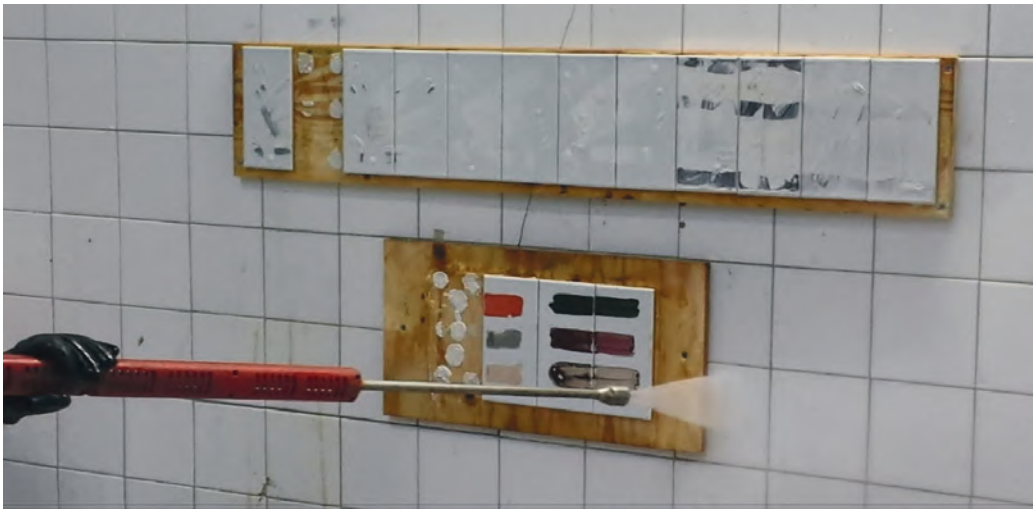

Studio MKGK, *Reizigers van Oisterwijk*, 2018, station Oisterwijk. Keramisch tegeltableau met handgeschilderde vogels als metafoor voor reizigerstypen: de wielewaal als vakantieganger, de mus als thuisblijver, de kraai als de forens en de kokmeeuw als de student. Door de tegels te beschilderen met glazuur werd het beoogd effect van reliëf bereikt. Het was onbekend of deze tegels bestand zouden zijn tegen het verwijderen van graffiti. Dit is daarom uitgebreid getest. Gemaakt in opdracht van de gemeente Oisterwijk, in samenwerking met ProRail.

Schadeherstel
Er zijn afspraken gemaakt over de afweging van restauratie bij schade, waarbij een plafondbedrag kan worden gehanteerd. Bij schadeherstel wordt de Kunstcommissie geconsulteerd. Bij schade vindt afstemming plaats tussen opdrachtgever en kunstenaar over de termijn en uitvoering van het schadeherstel door de kunstenaar, restaurateur of specialisten.

Zorg voor de context
De stationsmanager draagt zorg voor het beheer en onderhoud van het gehele station en is vanuit die rol ook attent op de positie van een kunstwerk. Handhaving vindt plaats op de plaatsing van storende objecten, uitstallingen, events en uitingen voor of bij het kunstwerk. Dit gebeurt op basis van afspraken over vrije ruimte en zichtlijnen.

Als er zich langdurig problemen voordoen in het onderhoud, het kunstwerk door aanhoudend vandalisme wordt beschadigd of een werk aantoonbaar slecht wordt gewaardeerd, wordt de Kunstcommissie geconsulteerd. Zij adviseren dan over een oplossing. Dit kan het begin zijn van een procedure voor beëindiging van het betreffende werk of – alleen als de kunstenaar dat ook passend vindt – een aanpassing van het kunstwerk.

Beheer al vroeg in beeld bij kunstopdrachten en -initiatieven
Kunstwerken zijn unieke objecten. Soms vragen ze vanwege hun materialisatie en uitvoering om een speciale behandeling. Juist daarom is het van belang dat het beheer al bij het uitschrijven van een kunstopdracht en/of bij de beoordeling van een verzoek ter sprake komt.

Beheeraspecten bij kunstopdrachten:
- In de opdracht voor het schetsontwerp wordt de beoogde levensduur van het kunstwerk benoemd en de procedure voor de afweging om het kunstwerk te beëindigen of verlengen.
- De beoogde locatie voor het kunstwerk is bepalend voor de materialen en de media die kunnen worden toegepast. Klimatologische condities, de mate van toezicht en de kans op schade door vandalisme of intensief gebruik worden meegewogen bij de locatie. Het werkt sturend op de opgave en de selectie van kunstenaars. De genoemde aspecten worden ook meegenomen in de beoordeling van het schetsontwerp en het definitief ontwerp.

Zowel in het ontwerp als wat betreft beheer en onderhoud dient de kunstenaar zich bewust te zijn van de functie van het station en de beperkende omstandigheden van specifieke plekken. Een eventueel kunstwerk op een perron bevindt zich bijvoorbeeld middenin de dagelijkse beweging van reizigers en in de buurt van rijdende treinen en bovenleiding. En een mogelijk kunstwerk hoog boven een stijgpunt van een trapopgang heeft last van en beperkte bereikbaarheid. Een werk dat frequente zorg behoeft of kwetsbaar is, past daar dan niet goed.

- In de definitieve ontwerpfase wordt de kunstenaar gevraagd een onderhoudsadvies op te stellen op basis waarvan het benodigde beheer en onderhoud georganiseerd kan worden. Ook dient het als basis voor een inschatting van de onderhoudskosten. Indien het beheer en onderhoud gelijk is aan de 'normale' wandafwerking, zoals een tegelwand of glaswand, dan past het beheer en onderhoud in het gangbare beheerbudget. Vraagt het kunstwerk om een specifiek beheer- en onderhoudsregime, dan is mogelijk een aanvullend beheer- en onderhoudsbudget nodig. Dit wordt afgestemd op de verwachte levensduur. Indien er meer opdrachtgevers zijn wordt onderling een afspraak gemaakt over de verdeling van de kosten. Er kan gekozen worden voor een maximum aan kosten voor onderhoud en reparatie binnen de afgesproken levensduur. Als dit bedrag disproportioneel overschreden wordt heeft de beheerder het recht het kunstwerk te verwijderen. In dat geval wordt de Kunstcommissie geconsulteerd en de kunstenaar geïnformeerd. Indien de kunstenaar zelf een deel van het onderhoud verzorgt, wordt in de realisatiefase door opdrachtgever en kunstenaar een overeenkomst tot beheer en onderhoud opgemaakt.
- Bij het verstrekken van de Opdracht Realisatie van het kunstwerk dient de stationsmanager een verzoek tot opname (mutant) in het beheercontract (NOA/IBOE) en tot registratie in GO voor het beheer en onderhoud.

Beheeraspecten bij kunstwerken die op verzoek van derden worden gerealiseerd:

- Bij de beoordeling van een verzoek tot plaatsing van een kunstwerk in of rond een station door andere partijen, zoals een gemeente, worden risico's op gebruiksschade en vandalisme altijd meegenomen.
- Wanneer een andere opdrachtgever, zoals een gemeente, opdracht geeft aan een kunstenaar om een kunstwerk te realiseren op een asset van NS Stations of ProRail of binnen elf meter van het hart van het spoor, geven NS Stations of ProRail de kaders en randvoorwaarden mee en een gebruiksrecht.
- NS Stations of ProRail stellen met de vragende partij een contract op waarin afspraken gemaakt worden over wie zorgdraagt voor het beheer en onderhoud en wie dit financiert. Ook worden in dit contract afspraken vastgelegd over het recht om het werk te beëindigen. In bijlage 2 is een format opgenomen van de afspraken. Aangezien het vaak maatwerk betreft dient het contract met een jurist te worden opgesteld.

Zie *Bijlage 2 Kunst van derden op stations*.

Het beëindigen van een bestaand kunstwerk

Sommige kunstwerken worden gemaakt voor een bepaalde duur: voor een kunstmanifestatie van een of meer dagen, voor een verbouwingsperiode of een tijdspanne van enkele weken tot jaren. Kunstwerken die (meer) geïntegreerd zijn in de architectuur hebben doorgaans een levensduur die gelijk is aan het stationsgebouw. Wanneer een situatie verandert, bijvoorbeeld vanwege een verbouwing omwille van de verbetering van de veiligheid, transfercapaciteit of transferfunctionaliteit, kan het zijn dat een kunstwerk herplaatst of zelfs definitief verwijderd moet worden. Ook zijn er voorbeelden van ruimtelijke kunstwerken die werden beëindigd omdat de context voor deze kunst wezenlijk veranderde en daarmee de beoogde werking van het kunstwerk teniet werd gegaan. Andersom zijn er ook voorbeelden van beelden en gevelreliëfs uit gesloopte stations die weer een plek kregen in een nieuw stationsgebouw. De pragmatische aanleiding om met de verwijdering van een bestaand kunstwerk ruimte te maken voor de primaire processen van het station vraagt om een zorgvuldige afweging. Vanuit het perspectief van de kunst spelen verschillende onderwerpen dan een rol zoals de impact van de beëindiging van het kunstwerk op de collectie kunst op stations en het auteursrecht van de kunstenaar.

Collectiebeheer en auteursrecht

Organisaties die kunst in eigendom hebben, zijn ook auteursrechtelijk verantwoordelijk. Dit maakt dat zij zorgvuldig om moeten gaan met de instandhouding van kunstwerken. De bestaande en inmiddels goed geïnventariseerde collectie van het spoor biedt houvast bij het maken van afwegingen over instandhouding. De collectie is dynamisch en voortdurend aan verandering onderhevig. De aard en waarde van de collectie maakt naast collectiebeheer ook collectievorming van belang. Niet alleen om te kunnen bepalen wat wel en wat niet behouden moet blijven, maar ook om vanuit een heldere visie te kunnen sturen (en te weten) wat je belangrijk vindt voor de organisatie, hoe dit de identiteit van de organisatie kan versterken en wat je eraan zou willen toevoegen.

De inventarisatie van de kunstwerken op stations, uitgevoerd in 2019, geeft inzicht in de signatuur en samenstelling van de collectie en beschrijft de afzonderlijke kunstwerken. De inventarisatie biedt een kapstok voor de afweging van het relatieve belang van een kunstwerk wanneer de voortgang ervan in het geding is.

Collectiebeheer en collectievorming zijn niet verplicht. Het is wel verplicht om de auteurswet na te leven. Zo mag een kunstwerk in de breedste zin van het woord niet 'verminkt' worden. Ook het kunstwerk in een geheel andere context plaatsen, wordt daaronder gerekend. Anders dan bij een museumcollectie is natuurlijk verval niet strafbaar.

Wanneer een kunstwerk of de directe omgeving door, bijvoorbeeld, een verbouwing veranderen, is het auteursrecht relevant. Wijziging van het kunstwerk of de context kunnen worden gezien als aantasting van de persoonlijkheidsrechten van het auteursrecht. Deze blijven van kracht, ongeacht het eigendom van het kunstwerk. Tegenwoordig worden hierover bij de opdrachtverstrekking contractuele afspraken gemaakt. In het verleden was dat vaak niet het geval. Bij een bestaand 'site specifiek' of toegepast kunstwerk kan een zorgvuldige beoordeling en een zogenaamde 'gegronde reden' een goede basis zijn voor het beëindigen van een kunstwerk.

Persoonlijkheidsrechten

Persoonlijkheidsrechten betreffen de aanspraken die de auteur kan maken t.a.v. de integriteit van het werk en van zichzelf als maker, vanuit de ideële wens van bescherming van de persoonlijke band tussen de maker en het geesteskind, zijn werk. Dit betekent dat de kunstenaar het recht heeft zich te verzetten tegen openbaarmaking van het werk zonder naamsvermelding als maker daarvan of onder een andere naam dan de zijne, tegen het wijzigen van de naam van het werk, tegen elke andere wijziging in het werk, tenzij deze wijziging van zodanige aard is dat het verzet in strijd zou zijn met de redelijkheid, en tegen elke misvorming, verminking of andere aantasting van het werk die nadeel zou kunnen toebrengen aan zijn eer of goede naam. Het auteursrecht vervalt 70 jaar na het sterfjaar van de maker: op de eerste januari van het volgende jaar. Tot dan kunnen nabestaanden er een beroep op doen.

Zorgvuldige afweging: protocol en methodiek
Als een kunstwerk wordt geraakt door de herbestemming, afbraak of verbouwing van een station moet worden bepaald hoe om te gaan met het betreffende werk. Hiervoor is een protocol opgesteld. Dit protocol bestaat uit een (beproefde) methodiek voor de waardering van kunstwerken bij het spoor en een stappenplan voor omgang met het kunstwerk.

De voorgestelde aanpak is ontleend aan een bestaande methodiek van het Centrum Beeldende Kunst van de gemeente Rotterdam. Rotterdam heeft in 2010 als eerste stad van Nederland alle kunstwerken in zijn collectie individueel gewaardeerd. Doel was om hiermee beargumenteerd te kunnen bepalen wat prioriteit heeft voor onderhoud als startpunt voor het ontzamelen ofwel afstoten van bestaand werk. Ook het Rijksvastgoedbedrijf volgt inmiddels een vergelijkbare aanpak.

De methodiek voor de waardering van kunstwerken betreft een zorgvuldig stappenplan om te komen tot een advies over de omgang met een kunstwerk. Het bevat heldere criteria voor de beoordeling van het belang van het kunstwerk. De beoordeling wordt namens de Kunstcommissie uitgevoerd door een kunstadviseur in samenwerking met Bureau Spoorbouwmeester, eventueel aangevuld met onafhankelijke deskundigen. Zij formuleren een advies over behoud, beëindigen of wijziging van het kunstwerk. Aangetekend wordt dat vernietiging van een kunstwerk nooit in het algemeen belang is. Het dient zo veel mogelijk voorkomen te worden door het vinden van nieuwe bestemmingen en beheerders. Op basis van het advies kan met de kunstenaar overlegd worden over de opties.

Wanneer gekozen wordt om het kunstwerk te verplaatsen, volgt een haalbaarheidsonderzoek. Het vinden van een geschikte nieuwe locatie maakt hier onderdeel van uit. Aan de kunstenaar wordt de mogelijkheid geboden om het kunstwerk zelf te documenteren op de oorspronkelijke locatie. Daarnaast is het in belang van de kunstcollectie om alle kunstwerken goed te documenteren, zo ook de beëindigde werken.

Bij de bouw van station Doetinchem maakte Dick de Wit in opdracht van NS *Wachters*, bestaande uit scherp gevouwen objecten, beschilderd met rechthoekige vlakken in groen, blauw, rood en geel. In de plannen voor de herinrichting van het stationsgebied was op de plek van het kunstwerk een beschuttingssysteem voorzien. Op basis van de waardestelling is besloten het kunstwerk toch te behouden. Er is een nieuw ontwerp voor de inrichting van het stationsplein gemaakt en plannen om het kunstwerk in de oorspronkelijke staat te herstellen.

In het project OV SAAL werd station Almere Centrum voorzien van een transparante, geluidswerende gevel. Hiervoor moest de wandpanelen voorzien van een kleurgrafiek van Babette Treumann (1987) plaatsmaken. De waardering beschrijft de bijzonder geslaagde combinatie van grafiek en architectuur, maar onderbouwt ook dat de gewijzigde context grond biedt voor verwijdering van het kunstwerk. Het voorgestelde alternatief om de grafiek over te brengen op de glazen gevel doet geen recht aan het kunstwerk. De kunstenaar gaat akkoord en is tevreden over de zorgvuldige aanpak.

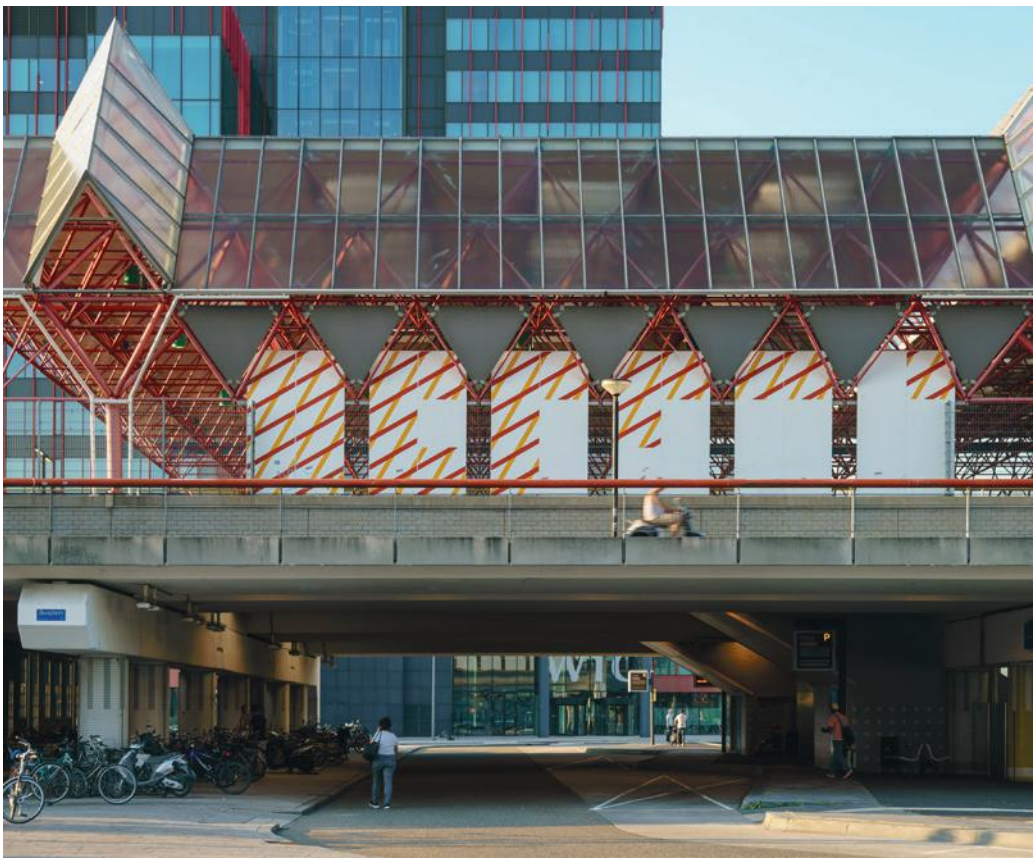

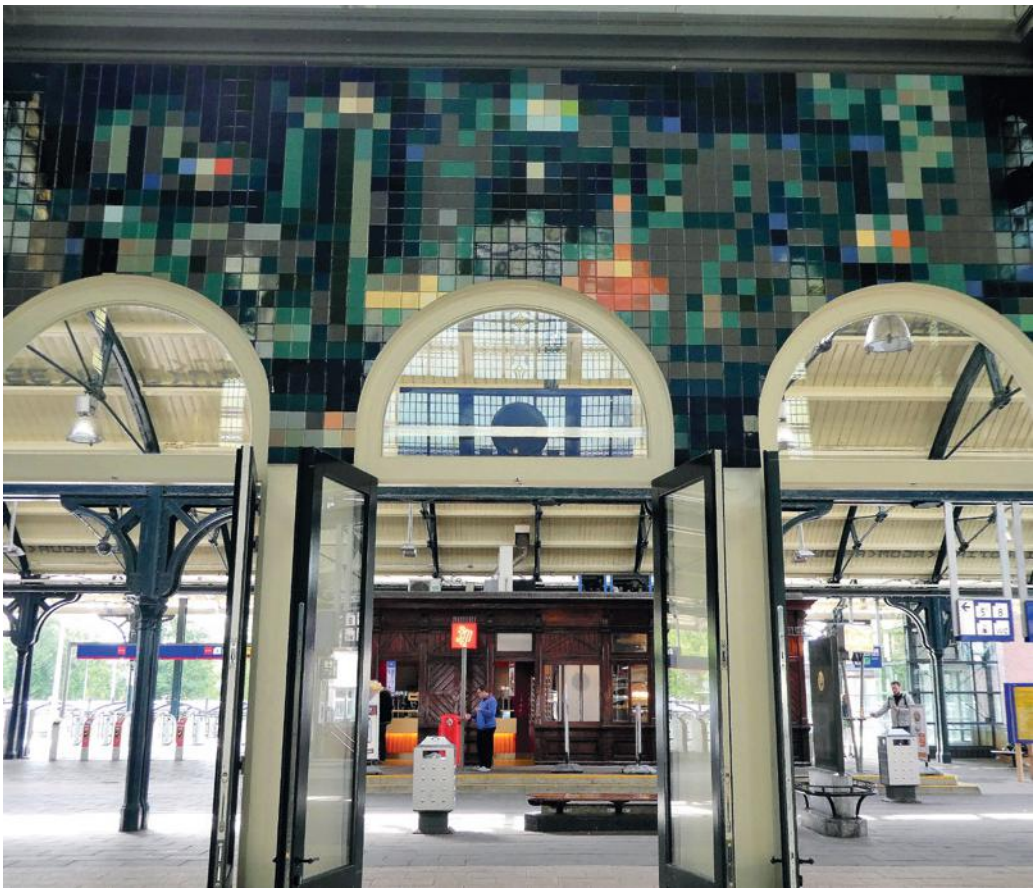

In de stationshal van Leeuwarden is in 2001 het kunstwerk *Urban Installation* van Groenewoud en Buij aangebracht. Het in de wanden geïntegreerde keramiek tegeltableau is gebaseerd op een panoramische foto van een stad onder een sterrennacht. Bij recente verbouwplannen voor het station werden twee toegangen tot de hal gewijzigd. Op basis van de waardering is besloten het kunstwerk te behouden. Het tableau bij de toegang tot de perrons werd door de kunstenaars aangepast. Van een doorbraak naar oostvleugel, waarvoor een groot deel van het kunstwerk zou moeten wijken, werd afgezien.

ProRail, gemeente en NS Stations onderzoeken scenario's om Station Castricum toekomstgericht te maken. Sloop is er één van. In de entreehal bevindt zich een keramisch tegeltableau uit 1969, vervaardigd door patiënten van de nabijgelegen zorginstelling Dijk en Duin. Op basis van de waardering adviseerde de kunstcommissie dat het werk mocht worden beëindigd en om het tegeltableau aan te bieden aan de zorginstelling vanwege het lokale karakter en de uitzonderlijke kwaliteit.

De methodiek voor de waardering bestaat uit de volgende stappen:

1. Breng de aanleiding van de onderzoeksvraag in kaart.
2. Dossiervorming: status, beschrijving en plaatsbepaling van het kunstwerk, in woord en beeld.
3. Bepaal of aanvullende expertise nodig is voor de waardering: technische, kunsthistorische en/of lokale kennis.
4. Waardeer het kunstwerk op basis van de volgende waarderingscriteria:
   - De thematiek (karakteristieken) en de positie binnen de kunstcollectie;
   - De beleving van het kunstwerk;
   - De relatie tot de context van het station en omgeving;
   - De toestand van het kunstwerk;
   - De betekenis van het kunstwerk binnen het stationsensemble, het oeuvre van de kunstenaar en/of binnen de kunststroming.
5. Leg de waardering vast in een beschrijving van de betekenis en advies, op basis waarvan besluit en actie kan worden genomen.

De procedure voor besluit en actie bestaat uit:

1. Vaststelling van de beschrijving van betekenis en advies in de Kunstcommissie.
2. Besluitvorming en actie in de Stuurgroep kunst.
3. Documentatie van het kunstwerk bij Bureau Spoorbouwmeester (indien nog niet gedaan) en verwijdering uit kunst-op-nederlandse-stations.nl. Dit wordt verzorgd door Bureau Spoorbouwmeester.
4. Het kunstwerk wordt verwijderd uit de administratie van de kunstcollectie: (GO/beheer). De stationsmanager van het betreffende station dient daartoe een mutant in op het beheer- en onderhoudscontract van stations tussen ProRail en NS (bijvoorbeeld NOA).

Een beschrijving van de methodiek is opgenomen in *Bijlage 3: Methodiek voor waardering en advies bij wijziging kunstwerken in stations*.

4 Nieuwe kunstopgaven in en rond het station

Met kunst wordt een heel specifiek element toegevoegd aan het station en de stationsomgeving: verbeelding. Deze verbeelding roept herkenning op en brengt tegelijk een onverwacht element in. Kunst voegt iets toe aan de plek en de omgeving, juist doordat het contrasteert met de verder vooral op doelmatigheid en efficiëntie ingerichte omgeving. Dit hoofdstuk geeft door uitgangspunten en voorbeelden aan hoe een geslaagde wisselwerking tussen kunstwerk en station bereikt kan worden.

Passend bij de plek binnen het station

Spoorpartijen en overheden besteden veel aandacht aan de ruimtelijke kwaliteit van het station en de stationsomgeving. Het karakter van ieder station is daarbij uniek. Dat karakter wordt bepaald door een wisselwerking tussen de architectuur, de omgeving en andere lokale eigenschappen, naast de herkenbaar vormgegeven stationsvoorzieningen, informatie en het meubilair. In alle onderdelen van het ontwerp wordt gestuurd op de gewenste ervaring als omschreven in het Stationsconcept, onderdeel van het Spoorbeeld.

Bij iedere nieuwe opdracht of nieuw initiatief wordt onderzocht wat op de specifieke plek de gewenste ervaring is en hoe kunst hier een bijdrage aan kan leveren. Bij de opdrachtformulering en toetsing van het ontwerp zijn vervolgens niet alleen esthetische waarden doorslaggevend. De kwaliteit en werking van een kunstwerk worden bovenal beoordeeld aan de hand van wat het doet op, met en voor de specifieke plek. Of in andere woorden: de mate waarin het kunstwerk de beleving versterkt en verrijkt, juist door de inbreng van het onverwachte, het andere. Tot wie richt het kunstwerk zich, welke verhalen vertelt het, wat voor beleving maakt het mogelijk?

De kunstenaar werkt binnen kaders van veiligheid en toegankelijkheid in de breedste zin van het woord. Kunstuitingen mogen de transfer niet verstoren. Ook mogen ze niet concurreren met de basisinformatie van het station. Deze onderwerpen komen aan bod bij de begeleiding en beoordeling door de opdrachtgever. Zo nodig adviseert het Kwaliteitsteam van de Visie op informatie over de impact van een kunstwerk op het ‘informatielandschap’ van het station en Bureau Spoorbouwmeester over de afstemming met de ruimtelijke context.

Omgang met het stationsgebouw

De integratie of inpassing van een kunstwerk in een stationsgebouw of omgeving is een ruimtelijke ontwerpopgave. Vaak ligt het initiatief voor nieuwe kunstopdrachten bij de ontwerpende en/of opdrachtgevende partij. Deze draagt er samen met de kunstenaar zorg voor dat het kunstontwerp goed wordt afgestemd op de architectuur en de omgeving. Denk aan de afstemming van materialen en kleuren, maar ook aan de vrije ruimte rond het kunstwerk en de belangrijkste zichtlijnen. Ook de verlichting vraagt aandacht. Wanneer een kunstwerk licht bevat en/of wordt uitgelicht moet dit afgestemd worden op de algemene verlichting van het station. Hiervoor gelden functionele normen.

Kunstwerken die worden toegevoegd aan een bestaand station vragen om een zorgvuldige inpassing. Dat geldt voor permanente en voor tijdelijke werken. De architectonische kwaliteiten van een bestaand gebouw vormen het vertrekpunt. Deze mogen niet worden verstoord of beschadigd door informatiedragers of objecten, bijbehorende kabels, leidingen en bevestiging. Wanneer het kunstwerk minder lang meegaat dan het gebouw, dient na verwijdering van het kunstwerk de oorspronkelijke situatie hersteld te kunnen worden. Tijdelijke kunstwerken mogen daarom niet nagelvast worden geïnstalleerd.

De vier stationsdomeinen geven richting

De spoorpartijen hanteren bij de inrichting en uitstraling van stations zogenaamde stationsdomeinen. Elk domein staat in het teken van een bepaalde fase in de route door het station. Dit vertaalt zich in specifieke ruimtelijke kenmerken en kwaliteiten. Ook voor kunstopdrachten zijn de domeinen relevant. Ze helpen bij de sturing op de gewenste ervaring en bij het vinden van een geschikte locatie. In het Stationsconcept worden de vier domeinen toegelicht. Het gaat om:

- In het omgevingsdomein komt men aan bij of vertrekt men van het station. Hier wordt de overgang tussen de reis en de omgeving vorm gegeven. Het omgevingsdomein is onderdeel van de bredere stationsomgeving en heeft de lokale identiteit. Omgevingspartijen, zoals de gemeente, zijn per definitie belanghebbenden bij een kunstwerk in het omgevingsdomein en vaak ook initiatiefnemer.
- Het ontvangstdomein staat in het teken van het voorbereiden op de reis. Oriënteren, informeren en ontmoeten staan centraal. Reizigers worden welkom geheten en zij vinden hier de services van vervoerders en dienstverleners. Het ontvangstdomein is publiek toegankelijk en valt meestal samen met de stationshal. Bij kleinere stations kan het ontvangstdomein ingericht zijn in de buitenruimte: bij de toegang tot de reizigerstunnel, onderdoorgang, loopbrug of perrons.
- Het reisdomein staat in het teken van komen en gaan. Tunnels of passerelles worden daarbij vooral als passant beleefd: gebruikers zijn in beweging. Op perrons wisselt de relatieve rust van het wachten zich af met de hectiek van het in- en uitstappen.
- Sommige stations hebben een verblijfdomein: een deel of delen van het station die een bestemming op zich geworden zijn. Deze plekken zijn ingericht voor langer verblijf. Ze staan in het teken van ontmoeting, uitwisseling en vermaak. Het verblijfsdomein ontleent zijn karakter en belang aan de nabijheid van de vervoersknoop, het grote aantal reizigers en passanten en/of de cultuurhistorische kwaliteiten van een monumentaal stationsgebouw.

De domeinen beschikken over plekken waar hectiek en beweging domineert (routes, passages) en plekken waar mensen wachten of verblijven (hal, wachtplekken, wachtpaviljoens). Ook kennen ze karakteristieke overgangen zoals de façade (overgang tussen stationsomgeving en stationshal) of de entree tot de reizigerstunnel binnen het station. De typerende kenmerken van dergelijke ruimten zijn van belang voor de bepaling van een kunstopdracht en een goede inpassing van een kunstwerk binnen het station. De kunstenaar wordt nadrukkelijk gevraagd zich te verhouden tot de verschillende domeinen en ruimtes. Hierbij gelden de volgende aanwijzingen:

Wachtplekken en verblijfsruimtes: kunst nodigt uit tot interactie of bezinning
De wachtende mens is vatbaar voor verrassing. In wacht- of verblijfsruimten kan kunst op verschillende manieren het wachten veraangenamen en de beleving van reizigers activeren. Een kunstwerk kan bijvoorbeeld uitzicht bieden op andere oorden, als een venster op de wereld, of je juist confronteren met iets heel onverwachts of intiems. Kunst verlevendigt deze vaak anonieme plekken. Dat kan doordat de beschouwer letterlijk en figuurlijk blijft stilstaan bij een kunstwerk waarbij het je uitnodigt je gedachten te vormen. Ook kan het `gewoon' gaan om het genieten van een (on)bewuste participatie.

Karakteristieke ruimtes en overgangen: kunst versterkt de ruimte en de identiteit
Kunst kan de ervaring van een karakteristieke plek van het station versterken, van het perron, het voorplein en de fietsenstalling tot de tunnels. Wanneer er bij de overgang tussen de stationsdomeinen, of tussen het station en de stationsomgeving aanleiding is voor een kunstwerk, dan ligt de opgave in het zoeken van verbinding tussen de verschillende ruimtes. Juist overgangen vragen vaak om een krachtig gebaar dat de plek boven zichzelf uittilt. Uitwerking in thematiek en medium zijn afhankelijk van de ruimte. Zo zal een kunstwerk in een tunnel vluchtig, in beweging worden ervaren, terwijl een kunstwerk op het voorplein juist al van een afstand wordt gezien en beeldbepalend en monumentaal kan zijn.

Gesloten (technische) ruimtes en blinde muren: kunst verhult en verbijzondert
Ieder station kent `non-plekken' die voor kunst een uitdaging kunnen vormen. Zo beschikken stations over veel anonieme en gesloten ruimtes en (technische) objecten. De blinde wanden van deze ruimtes worden als anoniem en onaantrekkelijk ervaren. Deze `rafelranden' en anonieme plekken zijn interessant als `canvas' – niet voor niets trekken ze vaak graffiti en street-art aan. Kunst kan ingezet worden om deze plekken te verhullen of ze juist uit te lichten waardoor prettigere ruimtes ontstaan. Ook kan juist bewust gekozen worden voor een vorm van street-art.

Voorbeelden

Hieronder volgt per stationsdomein een overzicht van de mogelijkheden. Ze worden geïllustreerd met inspirerende voorbeelden uit de bestaande kunstcollectie van het spoor. Samen bieden ze inzicht in de bestaande rijkdom en diversiteit: van een tijdelijk ingreep, een participatieve performance in de stationshal en een geïntegreerd wandontwerp tot een interactief monumentaal beeld op het voorplein. Het overzicht brengt de verschillende type kunstopgaven in beeld: er is van alles mogelijk!

A.S Serafijn en Maurice Nio, *Mannes*, 2018, Station Assen. Reusachtige interactieve houten hond verwelkomt bezoekers en passanten op het stationsplein. Gemaakt in opdracht van de gemeente Assen.

Kunst om te gebruiken of mee te spelen
De luwe delen van een stationsplein, waar verbleven en afgesproken wordt, komen in aanmerking voor kunstwerken die aan het spoor verwante thematiek vertalen naar prettig wachten, vermaak, spel en interactie.

- Medium: toegepaste kunst (zitobject, speelplek, ontmoetingspunt); interactief kunstwerk (video, geluid, licht installatie)
- Thematiek: interactief, verbinden
- Aard: wachtplekken en verblijfsruimtes, kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning
- Omgevingsdomein

Giny Vos, *Reizend Zand*, 2008, station Apeldoorn. Meterslang lichtkunstwerk geïnspireerd op de zandverstuivingen van de Veluwe. Gemaakt in opdracht van de gemeente Apeldoorn als onderdeel van het stationsproject.

Kunst als blikvanger op een voorplein

Kunst in het omgevingsdomein draagt bij aan de verbinding tussen de reis en de omgeving. Een kunstwerk op een centrale plek, in de luwte van verkeer en voetgangersstromen, kan deze overgangszone markeren. Voorpleinen van stations worden gekenmerkt door een mix van functionele voorzieningen om de reiziger wegwijs te maken. Tegelijkertijd is het een dominante ruimtelijke plek die vraagt om een onverwacht gebaar, bedoeld om de overgang betekenisvoller, poëtischer en nadrukkelijker te maken. Zo kan niemand op station Apeldoorn de digitale zandverstuiving ontgaan die de reiziger over de volle lengte van de fietswand omarmt, en het plein transformeert in een poëtische surreële plek die verwijst naar de achterliggende zandgronden.

- Medium: beeldhouwkunst, wandkunst, monumentale kunst
- Thematiek: plek, verbinden
- Aard: karakteristieke ruimtes en overgangen, kunst die identiteit en ruimte versterkt
- Omgevingsdomein

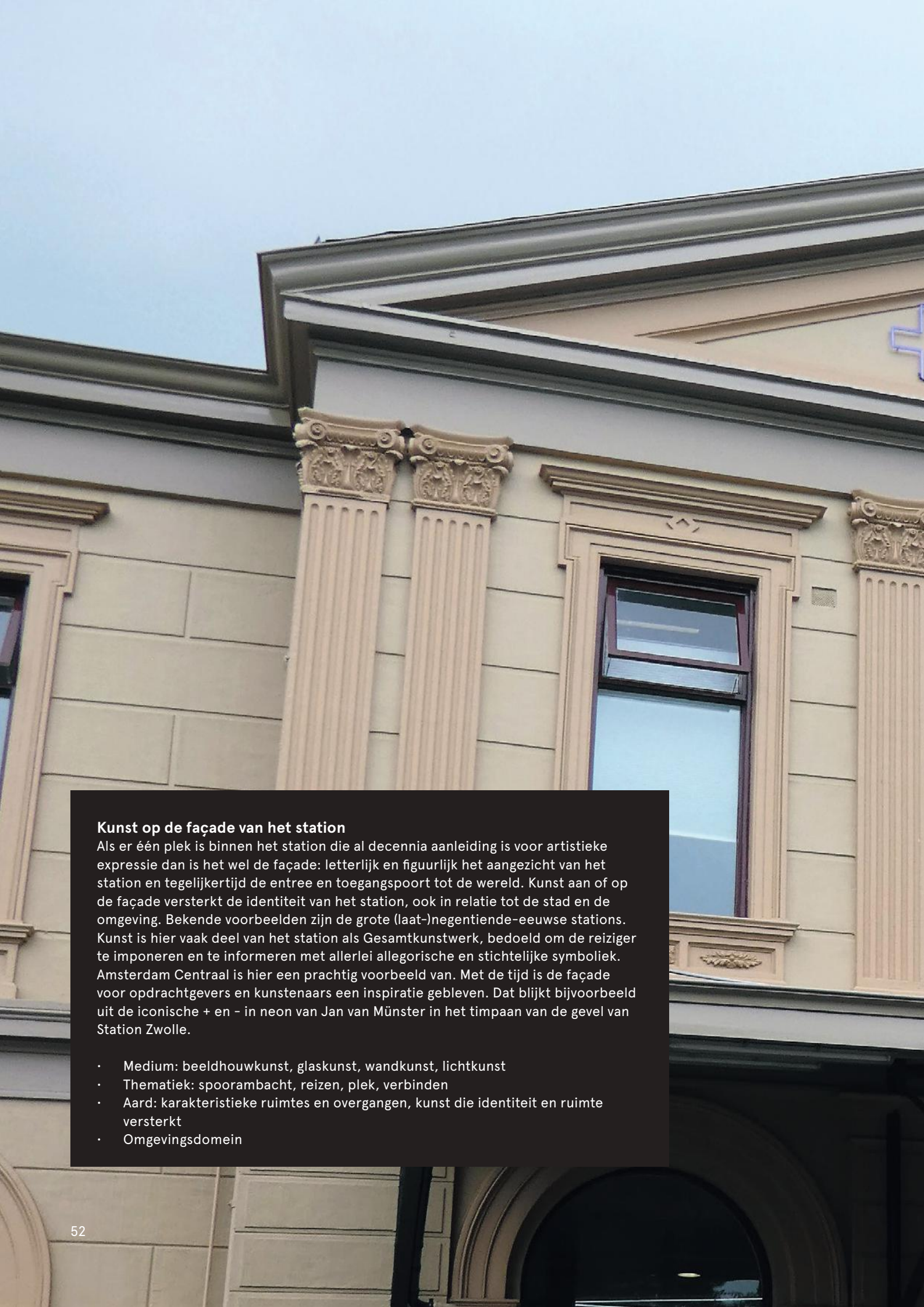

Kunst op de façade van het station
Als er één plek is binnen het station die al decennia aanleiding is voor artistieke expressie dan is het wel de façade: letterlijk en figuurlijk het aangezicht van het station en tegelijkertijd de entree en toegangspoort tot de wereld. Kunst aan of op de façade versterkt de identiteit van het station, ook in relatie tot de stad en de omgeving. Bekende voorbeelden zijn de grote (laat-)negentiende-eeuwse stations. Kunst is hier vaak deel van het station als Gesamtkunstwerk, bedoeld om de reiziger te imponeren en te informeren met allerlei allegorische en stichtelijke symboliek. Amsterdam Centraal is hier een prachtig voorbeeld van. Met de tijd is de façade voor opdrachtgevers en kunstenaars een inspiratie gebleven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de iconische + en - in neon van Jan van Münster in het timpaan van de gevel van Station Zwolle.

- Medium: beeldhouwkunst, glaskunst, wandkunst, lichtkunst
- Thematiek: spoorambacht, reizen, plek, verbinden
- Aard: karakteristieke ruimtes en overgangen, kunst die identiteit en ruimte versterkt
- Omgevingsdomein

Jan van Munster, *Energiesculptuur*, 1988, Station Zwolle. Moderne interpretatie van een gevleugeld wiel bestaande uit een plus- en een minteken uitgevoerd in blauw neon, verwijzend naar de elektrische trein. Maakt deel uit van het programma Kunstlijn aan het spoor Zwolle-Emmen. Gemaakt in opdracht van NS, Stichting Beeldenroute Overijssel en Tentoonstellingsdienst Overijssel.

Jan van der Ploeg, *WALL PAINTING No. 390 Talia*, 2014, station Nijmegen. Schildering in het fietstransferium SSGN / Doornroosje.

Kunst in 'de kelder'
Het toenemende succes van de fiets als voor- en natransport maakt dat fietsenstallingen tegenwoordig op veel stations de omvang van het stationsgebouw ruim overtreffen. Vaak zitten ze niet eens meer alleen in de kelder. Fietsenstallingen zijn soms uitgegroeid tot complete bijgebouwen. Deze vaak kale, brute stallingen vragen om een 'lichtpuntje'. Dat kan gaan om een visueel gebaar, passend bij het vluchtige gebruik, een knipoog of een verzachting van, dan wel tegenwicht richting het doorgaans sterk utilitaire karakter van een stalling. Daarvoor kan de gehele ruimte worden benut of er kan juist gekozen worden voor een prominente wand dan wel een centraal punt. Zo voorzag Jan van der Ploeg de fietsenstalling in Nijmegen van een alomvattende kleurige muur en een vloerschildering bedoeld om de gebruiker een vrolijke culturele injectie te geven aan het begin van de reis.

- Medium: schildering, fotografie, monumentale kunst
- Thematiek: plek, reizen, verbinden
- Aard: karakteristieke ruimtes en overgangen, kunst die identiteit en ruimte versterkt
- Omgevingsdomein

Tunnels en onderdoorgangen: kunst die verbindt

Overal in de wereld zijn tunnels aanleiding voor kunst. Natuurlijk met als doel om de ervaring van deze vaak onprettige doorgangen te verbeteren en de (sociale) veiligheid te vergroten. Alle ruimte in een tunnel is nodig voor (langzaam) verkeer. De wanden en het plafond zijn dus de enige logische plekken voor kunst. Tunnels verbinden vaak letterlijk het station met de omgeving. Meestal komt het initiatief voor een kunstopdracht van een omgevingspartij zoals de gemeente. Veiligheid en wayfinding zijn medebepalend voor de keuze van de kunstvorm. Ze vormen randvoorwaarden bij de opdracht. Behalve het veiligheidsaspect kan kunst in tunnels zorgen voor een esthetische injectie die de ervaring van de tunnel in alle opzichten aangenamer maakt. Daarnaast kan het aantrekkelijk zijn om in de opgave aansluiting te zoeken bij een concept of thema van het stedenbouwkundig of landschappelijk ontwerp van de omgeving. Zo maakte Elspeth Diederix een reeks foto's voor de fietstunnel van Apeldoorn met verwijzingen naar elementen uit de omgeving.

- Medium: tegelkunst (goed beheersbaar), lichtkunst (mits voldoende toezicht), fotografie, muurschildering
- Thematiek: verbinden, plek
- Aard: karakteristieke ruimtes en overgangen, kunst die identiteit en ruimte versterkt
- Omgevingsdomein

Elspeth Diederix, *Selvatica Plastica*, 2006, station Apeldoorn. Fotoserie aan weerszijden van de tunnel waarin foto's van een ongerepte natuur geconfronteerd worden met foto's van alledaagse voorwerpen in een natuurlijke, groene omgeving. Gemaakt in opdracht van gemeente Apeldoorn als onderdeel van het stationsproject.

Met kunst technische ruimtes verhullen
In en rond bestaande stations bevinden zich doorgaans veel (technische) objecten en anonieme en gesloten ruimtes die niet ontworpen zijn als integraal onderdeel van een publieksruimte. De blinde wanden van deze ruimtes worden vaak als anoniem en onaantrekkelijk ervaren. Ze vergroten het risico op lukrake graffiti en tags – niet te verwarren met de vaak schitterende uitingen van Street Art waar deze blinde wanden zich overigens buitengewoon goed voor lenen. Op veel plekken in Nederland worden deze gesloten technische ruimtes ingezet als 'canvas' voor kunst. Kunst verhult dan de achterliggende ruimte of schermt af. Zo kan een nieuwe ruimte ontstaan die op een prettige manier bijdraagt aan de kwaliteit van de stationsomgeving. Kunst kan anonieme objecten transformeren door een vertaling te maken van de gewenste onzichtbaarheid of afwezigheid. Met zijn ontwerpen voor trafohuisjes speelt Roeland Otten met zijn met reflectie, weerspiegeling en perspectief. Zijn aanpak zet de kijker op het verkeerde been en zet zodoende aan tot nadenken.

- Medium: schildering, mozaïek, fotografie, wandkunst
- Thematiek: plek
- Aard: gesloten (technische) ruimtes en blinde muren, kunst die verhult en verbijzondert
- Omgevingsdomein

Roeland Otten, *City Camouflage*. Een voorbeeld buiten de spooromgeving: gemeente Rotterdam, 2010.

Kunst in de aankomst- en vertrekhal
De stationshal is een publiek interieur. De oriëntatie op de reis is hier de belangrijkste functie. Kunst in de hal is dienstbaar aan deze functie. Het zorgt voor herkenning en identiteit. Dit kan in de vorm van een autonoom beeld op een markante centrale plek. Kunst kan de ruimte ook verbijzonderen in de vorm van een wand- of glaskunstwerk of als geïntegreerd ontwerp in de vorm van een lichtarmatuur of klok. Een voorbeeld van kunst in de stationshal is het werk van Joseph Kosuth met een uitspraak van Piet Mondriaan in de hal van station Eindhoven. Het letterkunstwerk is bescheiden qua vorm maar dominant in betekenis, identiteit en uitstraling.

- Medium: beeldhouwkunst, toegepaste kunst(nijverheid)
- Thematiek: plek, reizen, herdenken
- Aard: karakteristieke ruimtes en overgangen, kunst die identiteit en ruimte versterkt
- Ontvangstdomein

Joseph Kosuth, *Play of Advice*, 1996, station Eindhoven. Citaat van Piet Mondriaan uitgevoerd in gele neonletters. Gemaakt op verzoek van de gemeente Eindhoven en geplaatst als onderdeel van de tentoonstelling Travaux Publics (1996-1997) van Stichting Peninsula en het Van Abbemuseum.

Prettig wachten in de stationshal
De stationshal is ook een plek die gelegenheid biedt om, in de luwte van komen en gaan, even te wachten of af te spreken met anderen. Met kunst kunnen deze luwe zones in de hal naar een hoger niveau worden getild. Interactie, vermaak en spel dragen bij aan een prettige ervaring: ontwerpbureau Hollandse Nieuwe maakte van de hal van station Gorinchem een fijne wachtplek met in het oog springende comfortabele en sculpturale zitelementen. Het zijn voorbeelden van hoe goed ontwerp onverwacht en soms haast onopgemerkt van wachten een kunst maakt.

- Medium: toegepaste kunst (wachtmeubel, ontmoetingspunt, uitkijkpost); interactief kunstwerk (video, geluid, licht installatie)
- Thematiek: interactief, reizen, verbinden
- Aard: wachtplekken en verblijfsruimtes, kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning
- Ontvangstdomein

Hollandse Nieuwe, 2014, zitobjecten, station Gorinchem. Gerealiseerd in het kader van programma Prettig Wachten (ProRail, NS Stations en Bureau Spoorbouwmeester) en het Actieplan Groei op het spoor van het ministerie van V&W.

Kunst als overgangsritueel
Stations kennen veel plekken die zich lenen voor het markeren van de overgang naar de reis. Kunstwerken boven de toegang tot tunnels en passages bijvoorbeeld. Zij fungeren als een monumentaal en helder signaal en markeren de overgang.

- Medium: glaskunst, wandkunst, schilderkunst
- Thematiek: plek, reizen
- Aard: karakteristieke ruimtes en overgangen, kunst die identiteit en ruimte versterkt
- Ontvangstdomein

Willem Heessen, *Het vertrek*, 1964, station Almelo. Expressionistisch-kubistische compositie, opgebouwd uit hoekige stukken glas in verschillende tinten blauw, toont menselijke figuren die wuivend afscheid nemen. Geschenk van de gemeente Almelo aan NS.

Sander Breure en Witte van Hulzen, *How can we know the dancer from the dance?*, 2016, station Utrecht Centraal. choreografie. Zes maanden lang traden vier acteurs/dansers op met gelijktijdige synchrone dagelijkse bewegingen die de passerende stationsgebruikers steeds meer gingen opvallen. Gemaakt in opdracht van Public Works.

Tijdelijke kunst op eventplekken en in leegstaande of pop-up retail casco's

Het station inspireert kunstenaars tot acties of performances waar reizigers en andere bezoekers bij betrokken worden. Meestal vindt er een unieke tijdelijke verbinding plaats tussen locatie, publiek en thematiek. Een goed voorbeeld hiervan is de performance van het duo Breure/van Hulzen waarbij 'acteurs' zich tussen het wachtende publiek hadden gemengd en de reiziger zo bewust en onbewust deel uitmaakte van 'het spel'. Ruimtes waarin gewacht of afgesproken wordt, zoals een luw deel van de hal, een eventplek of een tijdelijk leegstaand retailcasco, lenen zich hier goed voor. Het zijn plekken waar een performance de transfer niet in de weg zit. De specifieke thematische lading van het spoor nodigt uit om rond het thema reizen (aankomen, vertrekken, wachten) een choreografie of artistiek concept te ontwikkelen. Met dit thematische vertrekpunten krijgt een event relevantie voor het station. Het event moet betekenisvol zijn en impact hebben.

- Medium: publieksparticipatie, performatief, atelier
- Thematiek: reizen, interactie, verbinden
- Aard: wacht en verblijfsruimtes, kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning
- Ontvangstdomein

Leegstaand casco wordt pop-up-museum
Geen ruimte op het station hoeft onbenut te blijven. Zeker in het ontvangstdomein is iedere 'lege ruimte' in principe interessant voor kunstenaars om een artistieke uitspraak te doen, passend bij de aard en de bezoekers van de plek. Ook, of juist, een tijdelijke situatie biedt kans om de beleving te versterken met kwalitatief hoogwaardige en voor het station relevante artistieke concepten. De tijdelijkheid en relatieve 'bescherming' van het ontvangstdomein, nodigt uit om met experimentele concepten te komen waarbij ook nagedacht kan worden over de toepassing van minder 'duurzame' materialen. Met behoud van de architectonische kwaliteit van het casco wordt het een etalage, vitrine of expositieruimte voor kunst. Dit vraagt van de beheerder dat het casco leeg en schoon ter beschikking wordt gesteld.

- Medium: autonoom kunstwerk
- Thematiek: verbinden, reizen
- Aard: wachtplekken en verblijfsruimtes: kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning
- Ontvangstdomein

Onno Poiesz en Wouter van Foose, *Upside down*, 2019, station Breda. In opdracht van Stichting KOP, gefinancierd door de gemeente Breda.

Kunst in beweging – reizigerspassages
In reizigerstunnels en passages overheerst het belang van het gemakkelijk en efficiënt verplaatsen van en naar de perrons. De ervaring van snelheid en beweging is dominant. Een grafische kunsttoepassing of een wandkunstwerk kan deel uitmaken van de ontwerpopgave. Het biedt de mogelijkheid om een (grotere) in de architectuur geïntegreerd kunstwerk te realiseren waar een onderdompelende werking van uit kan gaan. De kunstenaar kan ervoor kiezen om met het ontwerp de ervaring van beweging en de route te versterken. Een goed voorbeeld is het kunstwerk Space dat Studio Roosegaarde maakte voor de verbouwde voetgangerspassage van station Eindhoven. In het voorbijgaan zie je het negentig meter lange beeld veranderen door de analoge opbouw van het beeld met 3D lenzen waarmee de illusie van diepte wordt gecreëerd. Tegelijkertijd nodigt het uit om in detail de met satellieten van NASA vastgelegde beelden van de aarde in het donker te ontcijferen: je kunt haast de plek waar je woont aanwijzen!

- Medium: grafische kunst, fotografie, licht, wandkunst, schilderkunst (wandvullend of repeterend kunstwerk)
- Thematiek: reizen, plek
- Aard: karakteristieke ruimtes en overgangen, kunst die identiteit en ruimte versterkt
- Reisdomein

Studio Daan Roosegaarde, *Space*, 2017, station Eindhoven. Negentig meter lang kunstwerk bestaande uit bewerkte NASA-beelden van de aarde bij nacht. Gemaakt in opdracht van de gemeente Eindhoven en ProRail met medewerking van aannemer Heijmans.

Karel van Laere, *Passage*, 2019, station Amsterdam Sloterdijk. Videoregistratie van de kunstenaar die zich laat voortslepen door de omgeving van Sloterdijk. In opdracht van ProRail en NS Stations.

Kunst aan de wand
Bij wanden langs of op de perrons kan ook gekozen worden voor een werk dat minder bewerkelijk is, in die zin dat het niet geïntegreerd is in de architectuur en derhalve minder alomvattend. Overigens hoeft dat niet te betekenen dat het werk minder effectief is. Wanneer een bestaande tunnel- of perronwand architectonische waarde heeft, wordt kunst als een nieuw element aan de wand toegevoegd. Dit is vooral geschikt voor perronwanden of passages waar men even uit de stroom reizigers kan stappen. Een kunstwerk kan dan verrassen en voor een kort moment de aandacht van de reiziger vangen. Alles is denkbaar: een schilderij, fotografie, wandsculptuur of een video. Een voorbeeld is aan te treffen op perron 5/6 van station Sloterdijk. Daar wordt de wachtende reiziger onverwachts geconfronteerd met een videobeeld van een man die liggend op de grond wordt voortgesleept langs bekende plekken in de omgeving van het Station.

- Medium: schilderkunst, fotografie, wandkunst, videokunst
- Thematiek: Reizen, Spoorambacht, Verbinden, Herdenken, Interactief
- Aard: Wachtplekken en verblijfsruimtes: kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning
- Reisdomein

Kunst op of vanaf het perron
Op het perron is de reiservaring het meest vervlochten met de trein en het spoornetwerk. Het perron is in alles gericht op de logistiek van het vervoer en het soepel laten verlopen van reizigersstromen. Toch zijn er, behalve de wanden van perrons, ook andere plekken die zich goed lenen voor een artistiek gebaar, en dan met name op de wat rustigere stations. Denk aan een kunstwerk waarop wachtende reizigers kunnen uitkijken, geplaatst in de directe omgeving zoals op het talud of in de spoorstroken.

- Medium: schilderkunst, fotografie, wandsculpturen, videokunst, beeldhouwkunst
- Thematiek: reizen, spoorambacht, plek
- Aard: wachtplekken en verblijfsruimtes, kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning
- Reisdomein

Nina Lenting, Ik ga via Breda, 2016, station Breda. Onder de titel Via Breda en in opdracht van de gemeente Breda zijn diverse tijdelijke projecten gerealiseerd in de vernieuwde spoorzone van de stad Breda.

Chris Verbeek, *Twee reistassen*, 1985, station Loppersum. Twee bronzen reistassen, gepositioneerd op de kop van het eilandperron. Opdrachtgever onbekend.

Groningen
ARRIVA

Kunst voor het wachten
Van oudsher worden kunst en decoratie aangebracht in wachtkamers, al dan niet voorzien van een stichtelijke boodschap. In de wachtruimtes van Amsterdam Centraal werd de wachtende reiziger bijvoorbeeld gewezen op moraliserende dichtregels van Joseph Alberdingk Thijm, aangebracht op tableaus ontworpen door de Oostenrijkse schilder Georg Sturm. Wachtruimtes in het reisdomein (wachtvelden, wachtpaviljoens op het perron of in de reizigerspassages) lenen zich nog altijd goed voor kunst. Variërend van toegepaste kunst in de vorm van door een kunstenaar ontworpen wachtmeubilair, een kunsttoepassing met (interactieve) nieuwe media of een tijdelijk kunstwerk op vaste dragers.

- Medium: toegepaste kunst (wachtmeubel), schildering, fotografie of videokunstwerk
- Thematiek: interactief, reizen, verbinden, plek, spoorambacht
- Aard: wachtplekken en verblijfsruimtes, kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning
- Reisdomein

Sanja Medic, *De reiziger*, 2012, station Breukelen. De figuren in de reliëfs en mozaïeken zijn ontleend aan de isotypes van Otto Neurath en Gerd Arntz. In het kader van programma 'Prettig wachten' van ProRail, NS Stations en Bureau Spoorbouwmeester, Actieplan Groei op het spoor van het ministerie van V&W (2007).

Peter Struijcken, *Kiosken*, 1975–2017, station Breda. Tegelpatroon dat Peter Struycken ontwierp voor de nieuwe kiosken van station Breda ter vervanging van de oude betegelde perrongebouwen. Gemaakt in opdracht van NS.

Kunst voor bijzondere perronpaviljoens
Op het perron worden zaken die niet zichtbaar hoeven te zijn zoveel mogelijk achter ondoorzichtige wanden verscholen. Denk aan techniek, logistiek, het kantoortje van het rijdend personeel of de achterzijde van een kiosk. Bij nieuw te ontwikkelen stations krijgt de architect de opdracht dit soort ruimtes zoveel mogelijk in het ontwerp te integreren. Op het perron is dat niet altijd mogelijk. Deze 'sta-in de weg-ruimtes' vormen een uitgelezen canvas voor kunsttoepassingen. De kunstcollectie bevat veel mooie voorbeelden van hoe kunst deze plekken opvallend en uitzonderlijk omhulsel kan verbijzonderen. Kenmerkend voorbeeld zijn de kiosken van Peter Struijcken op het perron van station Breda.

- Medium: schildering, mozaïek, fotografie, wandkunst
- Thematiek: plek, interactie
- Aard: gesloten ruimtes en blinde muren, verhullen en verbijzonderen
- Reisdomein

Kunst tijdens de verbouwing
Tijdens de uitvoering van projecten kan tijdelijke kunst het discomfort van een stationsverbouwing verzachten. Ook kan een bijzonder moment van de transitie worden gevierd met kunst op en rond de bouwplaats. Denk aan kunst op tijdelijke bouwwanden (zie handboek SITS), performancekunst of een artistieke invulling van leegstaande gebouwdelen. Alles is in deze gevallen van tijdelijke aard.

- Medium: grafische kunst, fotografie, videokunst, toegepaste kunst (hergebruik van vrijkomende materialen); interactief kunstwerk (video, geluid, licht installatie) en performances
- Thematiek: spoorambacht, verbinden, herdenken, reizen, plek
- Aard: tijdelijke kunst die het moment van transitie verzacht en verbijzondert

Mark Formanek, *Standard Time*, 2009, station Rotterdam Centraal. Een digitale houten klok, onderdeel van een steigerconstructie, werd een etmaal bediend door 36 stationsarbeiders en vastgelegd op video. In opdracht van Bureau Binnenstad Rotterdam, m.m.v. Rotterdam Festivals en de projectorganisatie Rotterdam Centraal.

Op de bouwschutting van station Zwolle is een fototentoonstelling van Hertog Nadler over de totstandkoming van hun videokunstwerk *Tijdtunnel* aangebracht. Aan de video, permanent te zien in de reizigerstunnel, werkten veel inwoners van Zwolle mee.

Tijdelijke expositie
De eventplekken van de grote stations zijn de aangewezen locaties voor een tijdelijke expositie. Soms doet zich ook een andere mogelijkheid voor om kunst te exposeren. Bijvoorbeeld in informatiedragers die leeg staan. Denk aan vrijgekomen reisinformatiepanelen die op een later moment zullen worden verwijderd.
Ook op de wanden die een bouwplaats afschermen kan een expositie worden getoond. Hiervoor geeft SITS (het handboek voor stations in tijdelijke situatie) de mogelijkheden aan. Door de korte duur en onverwachte plek is de verrassing des te groter voor de dagelijkse bezoeker van het station.

- Media: grafische kunst, schilderkunst, fotografie
- Thematiek: reizen, interactie, verbinden
- Aard: afhankelijk van de plek: kunst die uitnodigt tot interactie of bezinning, óf die de ruimte en identiteit versterkt

Tijdelijke expositie in de lege reisinformatiepanelen op station Roosendaal: *Vandaag groei ik* van Isa de Jong (Stichting Beeldmix, m.m.v. het Tongerlohuys, ProRail en NS Stations).

5 Kunst in opdracht

Of het nu een stationsverbouwing betreft, of de achterblijvende klantwaardering van een station: geregeld is er aanleiding voor NS Stations en ProRail om opdracht te geven voor een kunstwerk. Dit hoofdstuk beschrijft stap voor stap de verschillende opdrachtsituaties en is voorzien van praktische en relevante bijlagen als opdrachtbrieven, algemene voorwaarden en beoordelingscriteria.

Verschillende opdrachtsituaties

Kunstopdrachten op stations kunnen door verschillende partijen geïnitieerd worden. ProRail en NS Stations zijn geregeld opdrachtgever, bijvoorbeeld wanneer het om de (ver)bouw van een station gaat. In steeds meer gevallen nemen omgevingspartijen het initiatief en zoeken daarvoor samenwerking met de spoorpartijen. Vaak gaat het om een gemeente of provincie, die opdrachtgever of (mede)financier is voor de inrichting van de stationsomgeving of voor een deel van het stationscomplex. Wanneer kunst geïntegreerd is in een groter project en deel uitmaakt van een aanbestedingsprocedure hebben marktpartijen een belangrijke rol in de kunstenaarsselectie, het ontwerp en de realisatie. In uitzonderlijke gevallen nemen kunstenaars zelf het initiatief, al dan niet met hulp van een bemiddelaar.

Wat de aanvliegroute ook is, in alle gevallen is er sprake van een fasering in drie delen: een initiatieffase, een ontwerpfase en een realisatiefase. De rol van de Kunstcommissie verschilt per situatie. Idealiter is de Kunstcommissie vooral bij de initiatief- en de ontwerpfase betrokken. Welke partij verantwoordelijk is voor de uitvoerende fase, het resultaat, de oplevering en het beheer daarna verschilt per situatie. Dit is onder meer afhankelijk van wie de opdrachtgever is. Over het algemeen geldt dat wanneer een kunstwerk in het station of op grond van NS of ProRail geplaatst is, de spoorpartijen verantwoordelijk zijn voor onderhoud en beheer. Ook het eigenaarschap ligt dan bij NS Stations of ProRail.
Vier kenmerkende opdrachtsituaties zijn:

Kleinschalige kunstinitiatieven:

- Doel is een relatief kleine ingreep, een belevingsimpuls voor een beperkte periode met een budget met een bandbreedte van € 5.000,- tot € 30.000,-.
- De opdrachtgever is veelal de stationsmanager binnen het kader van stationsverbeterplannen.
- Het proces van opdrachtverstrekking verloopt zo efficiënt mogelijk. De opdrachtgever en Kunstcommissie bespreken de aanleiding en de beoogde locatie. De Kunstcommissie adviseert over de opgave en maakt een voorselectie van kunstenaars. De stationsmanager kiest een kunstenaar en verstrekt een opdracht voor een schetsontwerp. De Kunstcommissie faciliteert bij de briefing en beoordeelt het schetsontwerp op artistieke kwaliteit. De opdrachtgever adviseert de kunstenaar in het realisatieproces en beoordeelt op haalbaarheid vanuit veiligheid, transfer en techniek. Vervolgens geeft de opdrachtgever een opdracht voor definitief ontwerp en – nadat dit is beoordeeld door de Kunstcommissie – voor de realisatie van het kunstwerk.

Serge Verheugen, *Multikrul Juweel*, 2005, station Amsterdam Muiderpoort. Serie portretten van mensen met verschillende culturele achtergronden, gegraveerd op Trespa platen. In opdracht van ProRail.

Kunstprogramma tijdens de bouwperiode:

- Doel is een belevingsimpuls voor een tijdelijke situatie gedurende de (ver)bouw van een station in de vorm van een of meer tijdelijke kunstwerken, installaties en/of evenementen.
- De opdrachtgever is veelal een combinatie van spoor- en omgevingspartijen, en mogelijk ook de aannemer.
- Voor deze initiatieven is de programmering en realisatie door een kunstproducent of bemiddelaar voor de hand liggend, gezien de omvang van de werkzaamheden. De Kunstcommissie adviseert over de opgave, de selectie van kunstenaars en de selectie en beoordeling van de voorstellen.

Atelier Robbie Cornelissen, *De wachtkamer*, 2013, station Utrecht Centraal. De kunstenaar werkte ruim een maand aan deze tekening op locatie. Zijn precieze, geconcentreerde manier van werken stond in schril contrast met de voortdurende stroom passerende reizigers in de kolossale ruimte. Uitgevoerd in het kader van CU2030 ten tijde van de verbouwing van het station en Hoog Catharijne, in opdracht van Call of the Mall.

Autonome en toegepaste kunstopdrachten:

- Het doel is de realisatie van een kunstwerk met een levensduur van minimaal tien jaar en/of een budget vanaf € 30.000,-.
- De opdrachtgever van de spoorpartijen kan de betreffende project- of programmamanager zijn, of de directie, al dan niet gecombineerd met omgevingspartijen.
- Optioneel aanvullende financiering via kunstfondsen.
- Alle partijen worden vertegenwoordigd in het proces: een samengestelde Kunstcommissie en een werkgroep van opdrachtgevers. De initiatiefase bestaat uit een uitvraag en de selectie van kunstenaars. De uitvraag betreft een specifieke opgaveformulering plus de technische, inhoudelijke en ruimtelijke kaders. Voor opdrachten ligt een getrapte selectie van kunstenaars via een longlist en shortlist voor de hand. Dit ter voorbereiding op een definitieve selectie op basis van een meervoudige schetsontwerpopdracht voor de kunstenaars van de shortlist.
- Ontwerpfase: meervoudige opdracht voor het schetsontwerp, definitieve selectie van het kunstvoorstel, gevolgd door de opdracht voor het definitief ontwerp en de realisatie.

Han Schuil, abstract werk, 1993, station Duivendrecht. Zes platte stalen objecten, geschilderd in signaalkleuren. In opdracht van NS en/of gemeente Amsterdam.

Kunst geïntegreerd in een stationsproject:

- Doel is de realisatie van een kunstwerk dat onlosmakelijk deel uitmaakt van een stationsproject. Dat kan doordat het is afgestemd met en geïntegreerd in de architectuur of in het ontwerp voor de openbare ruimte dan wel de landschappelijke omgeving van het station. Het kunstwerk heeft een levensduur gelijk aan het stationsgebouw of de directe omgeving van het station.
- De opdrachtgever betreft veelal een combinatie van spoor- en omgevingspartijen.
- De kunstenaar kan deel uitmaken van een aanbestedingsconsortium samen met architect, stedenbouwkundig of landschapsarchitect en een aannemer.
- De kunstopdracht wordt gedefinieerd in de uitvraag en de beoordelingscriteria van de aanbesteding. de kunstenaarsselectie vindt plaats binnen het consortium. De artistieke beoordeling maakt deel uit van het totaal. De Kunstcommissie vervult een rol in de uitvraag en beoordeling. Het ontwerp en de realisatie gaan mee in fasering van het stationsproject. Zie blz 84.

Joost van Santen, *Light events*, 1998, station Hilversum. Lichtinstallatie in twee delen, gebruik makend van zonlicht en spiegeling, met holografische filters en holografisch glas: een gouden naald die door het plafond van een toren steekt en een gouden zuil in de stationshal. In opdracht van NS, als onderdeel van de stationsbouw.

Algemene voorwaarden kunsttoepassingen stations

Specifiek voor kunstopdrachten voor stations hebben NS Stations en ProRail met Bureau Spoorbouwmeester een set algemene voorwaarden voor kunst opgesteld. Hierin is een aantal juridische condities geregeld die specifiek zijn voor kunstopdrachten op stations, dan wel voor het werken in de spooromgeving. Het gaat bijvoorbeeld om afspraken over de beheer- en onderhoudsplicht van kunstwerken, over de zorgvuldige omgang met het auteursrecht en over de risico's en verantwoordelijkheden behorend bij het werken op en rond het station.

Kunstenaars en publieke opdrachtgevers hanteren veelal de Landelijke Algemene Voorwaarden Kunst. De algemene voorwaarden voor kunstopdrachten voor stations zijn hierop afgestemd. Daar waar toch sprake is van afwijkingen zijn de algemene voorwaarden van NS Stations en ProRail leidend. De algemene voorwaarden zijn van toepassing op ieder(e) kunstopdracht of kunstcontract. In de opdrachtbrieven voor het schetsontwerp, het definitief ontwerp en de realisatie van een kunstwerk kunnen specificaties, aanvullingen of juist afspraken over het uitsluiten van bepaalde voorwaarden worden opgenomen.

Zie *Bijlage 4: Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0*.

De drie fasen van een kunstopdracht

Hieronder volgt een overzicht van de benodigde stappen om te komen tot een kunstopdracht in de initiatieffase, een ontwerp in de ontwerpfase en een daadwerkelijk kunstwerk in de realisatiefase.

1. Initiatieffase

In de initiatieffase worden de organisatie, de aanleiding voor de opdracht en de formele en inhoudelijke kaders vastgesteld ten behoeve van de opdrachtformulering. Ook wordt het kunstbudget vastgelegd en worden de planning en de criteria voor de kunstenaarsselectie bepaald. De initiatieffase is van groot belang voor het slagen van de opdracht, zowel wat betreft de uitvoering als de beoogde kwaliteit. Wensen, randvoorwaarden, kaders, dromen en verwachtingen komen in deze fase allemaal op tafel.

Wie er bij een specifieke kunstopdrachten betrokken wordt en welke rol hij/zij heeft, verschilt per situatie en opdrachtgever. In alle opzichten is het handig om in de initiatieffase alle betrokken partijen vertegenwoordigd te hebben, om helderheid te creëren over besluitvorming, uitvoering, inspraak zodat alles in een later stadium vloeiend kan verlopen.

Voor de meeste opdrachten wordt een Kunstcommissie in het leven geroepen, die betrokken blijft tot en met de uitvoeringsfase. Voor kleinschalige opdrachten kan de Kunstcommissie van NS Stations, ProRail en Bureau Spoorbouwmeester deze rol vervullen, aangevuld met de project- of stationsmanager.
Bij grote opdrachten met meer opdrachtgevers bestaat de Kunstcommissie uit een vertegenwoordiging van de Kunstcommissie voor stations, uitgebreid met de kunstadviseur van opdrachtgevende partijen en eventueel de architect van het betreffende project. Naast de Kunstcommissie wordt een werkgroep van opdrachtgevers ingericht die de condities van het project en/of de kunstopdracht bewaakt.

In opdracht van NS Stations maakte Arjan van Helmond voor station Leeuwarden een wanden vullend tegeltableau, *Golfbrekers* (2019).

Stationsmanager Gertrud Kuis benaderde de kunstcommissie om de wanden van de recent verbouwde zijhal van station Leeuwarden te voorzien van een kunstwerk. Samen met de kunstcommissie nodigde zij drie kunstenaars uit om zich te presenteren voor een kunstopdracht. Het dagelijkse komen en gaan van duizenden reizigers uit alle windstreken was één van de inspiratiebronnen voor Arjan van Helmond.

Tijdens de ontwerpfase was er overleg over het beeld en de materialisering met kunstadviseur Tanja Karreman. De kleuren stemde Arjan van Helmond af op de bestaande ruimte en andere tegelkunstwerken in het station.

We zien een zee in volle glorie, haast onzichtbaar overgaand in de lucht, met schuimig witte golven die het strand overspoelen. De golven storten zich op de bloemen van een tapijt. De intimiteit van het tapijt verwijst naar een gevoel van thuiskomen, terwijl de zee het onvoorspelbare, de reis en het avontuur verbeeldt.

DE
MINSKEN WOLLE
ORNARIS WÊZE
HWER T SE NET
BINNE

Het tegeltableau realiseerde Arjan van Helmond samen met Pieter Kemink van Koloriet en tegelzetter Andries Planting. Het kunstwerk kwam mede tot stand door steun van het Mondriaanfonds.

De feestelijke onthulling werd verricht door regiodirecteur Joost van der Bijl (NS) en Hanne Hagenaars, conservator van het Fries Museum. De Friese dichteres Albertina Soepboer stelde het gedicht Zwerfzout beschikbaar voor de speciale uitgave van de schetsen voor het tegelkunstwerk.

- De Kunstcommissie neemt het voortouw bij de formulering van de artistieke opgave, de kunstenaarsselectie en de beoordeling van de ontwerpen.
- De rol van de werkgroep bestaat uit het formuleren van de kaders vanuit (project) planning, budget, technisch programma van eisen, realisatie en kaders vanuit onderhoud en beheer en de opdrachtverstrekking. De werkgroep wordt samengesteld uit de projectmanager en vertegenwoordigers van de opdrachtgevende partijen. Aanvullende kunnen experts betrokken worden. Door in de initiatieffase alle genoemde kaders al mee te nemen, kan de gekozen kunstenaar zich optimaal voorbereiden op de opdracht.
- Bij aanbestedingsprocedures wordt het proces vanuit een adviseur en een adviseur beeldende kunst van Bureau Spoorbouwmeester gemonitord.

De vraag aan de kunst

Stap twee betreft het formuleren van de aanleiding van de opdracht. In deze fase is het van belang om goed te bedenken welke vraag aan 'de kunst' wordt gesteld. Wat zijn de verwachtingen? Wat is de situatie? Waarom kan kunst van belang zijn op deze specifieke plek? Aan wat voor type kunstwerk denken we, ook met het oog op de locatie? Is beoogde werk tijdelijk, geïntegreerd, toegepast of autonoom van aard? Wat is het gewenste effect op de omgeving en op het publiek?

Kunstwerken maken van een anonieme ruimte een bijzondere plek. Ze kunnen mensen aan het denken zetten, uit de sleur halen, ontroeren of verwonderen. Maar ze kunnen geen ijzer met handen breken. Het is daarom goed om vooraf te weten wat je wel en wat je niet aan een kunstenaar kunt vragen. En vooral ook hoe je het moet vragen, zodat je een goed antwoord krijgt. Een kunstwerk functioneert het beste als er niet teveel 'oplossingen' worden verwacht. Ook kan een kunstenaar vaak pas echt goede antwoorden geven als de opdrachtgever bereid is om ruimte te laten aan onverwachte mogelijkheden en de kunstenaar in staat stelt om de grenzen op te zoeken.

Opdrachtbepaling en -formulering

Bij elke nieuwe opdracht worden in vroeg stadium de randvoorwaarden en de condities voor de toepassing van een kunstwerk besproken. Het gaat dan om de rollen en verantwoordelijkheden van alle betrokken partijen en de condities voor realisatie, beheer, onderhoud en beëindiging, zoals ook verwoord in de algemene voorwaarden voor kunst in stations. Op basis van de aanleiding, de locatie en het budget formuleert de Kunstcommissie de artistieke opgave. Deze wordt door de opdrachtgever aangevuld met de kaders uit het project en kaders aangaande onderhoud en beheer. Eenmaal vastgesteld biedt de opdrachtformulering een goede basis voor de opdrachtbrieven voor het ontwerp en de realisatie.

Behalve esthetische en belevingscriteria worden technische, financiële en praktische - aan de specifieke omgeving van het spoor gerelateerde kaders gegeven. Van kunstenaars wordt verwacht dat ze rekening houden met een breed, maar specifiek publiek van reizigers en bezoekers. De kunstenaar werkt binnen kaders van veiligheid en toegankelijkheid in de breedste zin van het woord. In de opgave wordt gestuurd op thematiek en uitvoering die past bij de plek binnen het station of omgeving. Kunstuitingen mogen ten allen tijde de transfer binnen het station niet verstoren of concurreren met de basisinformatie in het station.

De opdrachtformulering bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Aanleiding voor de opdracht en context van het station en de collectie kunst in stations
2. Artistieke opgave: thematiek (karakteristieken), beoogde ervaring en medium
3. Beoogde locatie, zo mogelijk omvang, en bijhorende kaders vanuit architectuur, ruimtelijke context, transfer en veiligheid
4. Kaders vanuit het project: planning, budget, technisch programma van eisen, realisatie
5. Kaders vanuit onderhoud en beheer
6. Beoogde levensduur en toekomstig eigendom
7. Opdrachtprocedure: fasering, selectie, beoordeling, advies en begeleiding

Op basis van de opdrachtformulering wordt een set beoordelingscriteria gemaakt. De criteria uit bijlage 1, kunnen daarvoor worden gebruikt en zo nodig worden aangevuld of aangepast aan de opdrachtsituatie.

Kunstenaarsselectie

De selectie van de kunstenaar is een inspirerend avontuur. Nadat alle inhoudelijke en formele voorwaarden en kaders zijn besproken worden in deze fase alle opdrachtgevende partijen die vertegenwoordigd zijn in de Kunstcommissie geïnformeerd over mogelijkheden en ambities. De selectieprocedure kan per situatie en opdrachtgever verschillen. Meestal neemt de Kunstcommissie voor stations of een extern kunstadviseur het voortouw.

- Bij opdrachten van de spoorpartijen zelf kan de Kunstcommissie voor stations op basis van de plek, de aanleiding en deze kunstvisie een overzichtelijke lijst met kunstenaars worden gemaakt. Daaruit kan in overleg met de opdrachtgever een kunstenaar worden gekozen, al dan niet volgend op een kennismakingsgesprek met de kunstenaars.
- Wanneer meerdere opdrachtgevers betrokken zijn, kan gestart worden met het samenstellen van een longlist met daarop de suggesties van alle betrokkenen. Deze longlist met kunstenaars wordt dan in de gezamenlijke Kunstcommissie teruggebracht tot een shortlist.
- Er kan ook worden gekozen voor een meervoudige schetsopdracht. Reden daarvoor kan zijn dat er in een opdrachtsituatie ruimte is voor uiteenlopende interpretaties en uitvoeringen, waar partijen op voorhand nog niet in willen kiezen. Dit betekent dat meerdere kunstenaars de kans krijgen hun idee alvast in schets uit te werken. Wanneer sprake is van een meervoudige schetsopdracht dient in het budget rekening gehouden te worden met een vergoeding voor de deelnemende kunstenaars. De opdrachtforumlering van een meervoudige schetsopdracht kan zich toespitsen op een conceptueel idee. Na de keuze voor de kunstenaar kan het idee in een vervolgopdracht worden voorzien van een praktische uitwerking.

Financiering

Bij aanvang van de opdrachtformulering wordt de financiële ruimte in kaart gebracht. Wat neemt de initiërende partij mee aan budget? Wat zijn de mogelijkheden voor aanvullende budgetten (intern, extern).

Financiering door ProRail en NS Stations
NS Stations en ProRail kennen geen structurele vorm van financiering van kunstopdrachten in de vorm van een kunstfonds of percentageregeling. Voor de financiering van kunst als onderdeel van projecten voor nieuwbouw, verbouw of groot onderhoud kan een deel van het bouw- of projectbudget i.c.m. beheerbudget worden ingezet. Denk bijvoorbeeld aan geïntegreerde of toegepaste kunst waarvoor ook (een deel van) het budget voor de afwerking van wanden vloeren of meubilair kan worden aangesproken. Een speciale vorm van financiering betreft de gecombineerde aanbesteding van architectuur en kunst in een stationsproject. Tijdelijke kunstwerken die de beleving van een station in verbouwing van een extra impuls voorzien kunnen uit het budget voor de bouw worden gefinancierd, bijvoorbeeld vanuit budget voor tijdelijke maatregelen of projectcommunicatie. Voor kunstwerken die ter verbetering van de klantwaardering worden gerealiseerd kan budget ten behoeve van Verbeteraanpak stations worden aangesproken.

Is aanvullende financiering nodig, dan fungeert de opdrachtformulering als basisplan voor het zoeken naar en organiseren van verdere samenwerking en financiering. Bij provincies en gemeenten bestaan soms mogelijkheden. Ook kunstfondsen als het Mondriaan Fonds (regeling opdrachtgeverschap), het Fonds Cultuurparticipatie en het Stimuleringsfonds Creatieve Industrie beschikken over mogelijk passende subsidieregelingen. Verschillende fondsen kunnen pas aangeschreven worden in een later stadium wanneer de kunstenaar al is geselecteerd en het concept/ontwerp bekend is. Ook gelden voorwaarden voor de kwaliteit en professionaliteit van de uitgenodigde kunstenaar(s) en voor de financiering als geheel.

Het benodigd budget voor een kunstproject wordt opgebouwd uit meerdere onderdelen:

- De opdracht aan de kunstenaar bestaat uit een vergoeding waarin honorarium en uitvoeringsbudget zijn gecombineerd. Voor het bepalen van de vergoeding kan gebruik worden gemaakt van een aantal vuistregels (zie kader). De vergoeding voor de kunstenaar is exclusief btw.
- Kosten van de Kunstcommissie vallen buiten het kunstbudget, met uitzondering van specifieke aanvullende artistieke begeleiding van de kunstenaar door een extern kunstadviseur. Inbegrepen zijn de uren voor briefing, opdrachtformulering, selectie, beoordeling en publicatie over het kunstwerk in het kader van de kunstcollectie op stations.
- Als de kunstopdracht deel uitmaakt van een stationsproject of -programma dan wel van beheerdoelstellingen, komen de proces- en communicatiekosten van de opdrachtgever ten laste van het project, programma of van exploitatie en beheer. Hetzelfde geldt voor (proces)kosten die gemaakt moeten worden bij het verkrijgen van vergunningen.
- Kosten van een ingenieursbureau voor een haalbaarheidsstudie op het gebied van (bouw)techniek en realisatie komen ten laste van het kunstbudget, maar niet van de vergoeding voor de kunstenaar.
- Kosten van de voorbereiding van de locatie, eventueel generieke stationseigen dragers en bevestiging, toeleidende infra en verlichting komen ten laste van het kunstbudget, maar niet van de vergoeding voor de kunstenaar. Wanneer de kunstenaar op locatie werkzaamheden verricht, zorgt de opdrachtgever kosteloos voor aansluitingsmogelijkheden voor elektrische machines, verlichting, verwarming, gas en water.

Kunstbudget

Vergoeding kunstenaar: Honorarium & Uitvoeringsbudget

Zo nodig haalbaarheids-onderzoek door ingenieursbureau

Zo nodig artistieke begeleiding door extern adviseur kunstcommissie

Indien van toepassing generieke drager en kabels en leidingen

Voorbereiding van de locatie, eventueel plaatsing kunstwerk

Voorzieningen GWE voor uitvoering door kunstenaar op station

Opdrachtgever

Proceskosten

Communicatie-kosten onthulling

Vergunningen

Kunstcommissie

Proceskosten (briefing, selectie en beoordeling)

Communicatie-kosten KC

De vergoeding voor de kunstenaar valt uiteen in het honorarium en het uitvoeringsbudget. Met het honorarium wordt de artistiek inhoudelijke bijdrage voor idee- en conceptontwikkeling betaald. De uitvoering en feitelijke productie is onderdeel van het uitvoeringsbudget. Hieronder vallen de kosten van de arbeidsuren van de kunstenaar voor het daadwerkelijk maken van het kunstwerk. Deze worden op uurbasis bepaald. Daarnaast betreft het de kosten voor materiaal en inhuur van derden door de kunstenaar.

Vergoeding van de kunstenaar
Als vuistregel geldt dat het honorariumgedeelte grofweg 30% van de totale vergoeding voor de kunstenaar bedraagt. Voor de uitvoeringskosten resteert dan 70%. Deze verdeelsleutel wordt gehanteerd in de Landelijke Algemene Voorwaarden voor Kunstopdrachten (Cultuur+Ondernemen, Amsterdam 2015). Het honorariumpercentage kan relatief hoger worden bij een lager kunstbudget en lager bij een hoger kunstbudget. Wanneer de kunstenaar in het realisatieproces ook zelf (of alle) werkzaamheden uitvoert, worden de kosten hiervoor uit het uitvoeringsbudget betaald. De vergoeding wordt als volgt verdeeld over de opdrachten:

- Opdracht schetsontwerp:
  Voor het honorarium voor het schetsontwerp wordt een vast bedrag bepaald. Richtlijn is 1/3 deel van het totale honorarium, met een maximum van € 7.000,-. Bij meervoudige schetsontwerpen wordt vaak een lager bedrag voor het conceptueel idee toegekend, een minder tijdsintensieve opdracht dan een schetsontwerp. Houd dan wel rekening met een aanvullende opdracht voor de praktische uitwerking van het gekozen schetsontwerp.
- Opdracht definitief ontwerp:
  Hiervoor wordt doorgaans 2/3 van het totale honorarium gereserveerd met aftrek van het honorarium voor het schetsontwerp.
- Opdracht realisatie:
  Hiervoor resteert 1/3 van het honorarium. Daarnaast wordt het uitvoeringsbudget betaald.
  De vergoeding voor de opdracht realisatie wordt betaald na oplevering van het kunstwerk. Soms is de kunstenaar niet in staat om het uitvoeringsbudget voor te financieren. In opdrachtsituaties buiten onze sector wordt dit budget doorgaans (deels) bij aanvang van de realisatiefase betaald als voorschot. Het is goed om dit te bespreken als onderdeel van de begroting.

Irina Birger, *Distributed/Centralized/Decentralized*, 2016, station Ede Centrum. Het kunstwerk werd als bestand aangeleverd en vervolgens geprint op de glazen panelen van het beschuttingsysteem uit de stationsoutillage. In opdracht van ProRail, beëindigd.

Verzekering
De kunstenaar wordt gevraagd zich adequaat te verzekeren. Bij grote opdrachten zoals monumentale autonome kunstwerken en kunstwerken die deel uitmaken van een aanbesteding dient de kunstenaar tenminste over een bedrijfsaansprakelijkheidsverzekering te beschikken met een minimumdekking van € 500.000,-. De opdrachtgever beoordeelt of deze dekking een buitenproportioneel bedrag is ten opzichte van de risico's van de betreffende opdrachtsituatie. Zo nodig wordt de gevraagde dekking aangepast in de opdrachtbrief realisatie.

2. Ontwerpfase
De ontwerpfase bestaat uit twee delen:

1. Het maken van het schetsontwerp aan de hand waarvan de kunstenaar een duidelijk beeld geeft van het idee, de vormgeving en materiaalkeuze van het kunstwerk. Ook geeft de kunstenaar duidelijk inzicht in de verhouding van het kunstwerk tot de omgeving.
2. In het definitief ontwerp wordt het schetsontwerp zodanig uitgewerkt dat de opdrachtgevers en de Kunstcommissie het werk op alle onderdelen kunnen beoordelen.

Voor het schetsontwerp en het definitieve ontwerp wordt een aparte opdracht gegeven. Voorafgaand aan de afronding van de ontwerpopdrachten worden de ontwerpen getoetst door de betrokken partijen, de Kunstcommissie en experts. Bij een meervoudige schetsopdracht kan – op verzoek van een omgevingspartij – een publieksconsultatie of -stemming deel uitmaken van de beoordeling. In de opdrachtbrieven wordt duidelijk vermeld wie de ontwerpen beoordeelt en op welke aspecten.

In de ontwerpfase wordt de begroting definitief gemaakt en wordt inzicht gegeven in het beheer en onderhoud. Als sprake is van werkzaamheden in het station en/of op de perrons maakt de kunstenaar in samenwerking met de opdrachtgever (ProRail, NS Stations) een werkplan. Dit gebeurt in voorbereiding op de daadwerkelijke realisatie van het kunstwerk. De opdrachtgever verzorgt indien nodig een veiligheidsplan, al dan niet opgesteld door een extern adviseur en afgestemd met de kunstenaar.

Schetsontwerp (SO)

Opdrachtbrief schetsontwerp
Voor de uitvraag van het schetsontwerp is een format beschikbaar (*Bijlage 5: Opdrachtbrief Schetsontwerp*). Dit kan door de kunstadviseur en de opdrachtgever samen worden ingevuld op basis van de opdrachtformulering. De Opdrachtbrief Schetsontwerp wordt samen met de Algemene Voorwaarden Kunst in stations naar de kunstenaar gestuurd. Indien het budget niet op voorhand is bepaald, kan de kunstenaar op basis van de opdrachtformulering een offerte indienen. Na goedkeuring is deze offerte dan de basis voor de opdrachtverstrekking.

Elementen schetsontwerp
Een schetsontwerp kan bestaan uit tekeningen, maquettes, modellen en een schriftelijke of mondelinge toelichting. In de Opdrachtbrief Schetsontwerp wordt ook gevraagd naar een globale raming van de te verwachten kosten. Deze globale kostenraming bestaat uit een honorariumdeel en een deel voor de uitvoering van het kunstwerk.

Beoordeling schetsontwerp
De beoordeling vindt plaats op basis van de in de opdrachtformulering genoemde criteria behorend bij de artistieke opgave (thematiek, artistieke kwaliteit en zeggingskracht) en de kaders volgend uit de locatie, het project en beheer en onderhoud. Deze criteria zijn in de opdrachtbrief opgenomen. De opdrachtgever kan het schetsontwerp goedkeuren, gemotiveerd afkeuren en de kunstenaar daarbij eventueel in de gelegenheid stellen om het schetsontwerp aan te passen. Is dat laatste het geval, dan geeft de opdrachtgever de kunstenaar concrete aanwijzingen voor de aanpassing van het schetsontwerp. Dat gebeurt binnen de kaders van de opdrachtformulering en zonder de artistieke onafhankelijkheid van de kunstenaar aan te tasten. Het aanpassen van het schetsontwerp maakt in principe deel uit van de opdracht; hiervoor is geen aanvullende vergoeding voor beschikbaar.

Stappen schetsontwerp:
1. Uitvraag door middel van de Opdrachtbrief Schetsontwerp en een mondelinge toelichting aan de kunstenaar door de opdrachtgever en kunstadviseur, eventueel gecombineerd met een locatiebezoek.
2. Doorlooptijd schetsontwerp plus globale kostenraming en presentatie: vier tot zes weken.
3. Beoordeling: uiterlijk vier weken na presentatie (schriftelijke bevestiging).
4. Optioneel: twee weken aanpassing schetsontwerp plus een week beoordeling.
5. Vaststelling van het schetsontwerp.

Wanneer het (aangepaste) schetsontwerp is goedgekeurd door de opdrachtgever, volgt de opdracht om een definitief ontwerp uit te werken.

Definitief Ontwerp (DO)

Opdrachtbrief definitief ontwerp
Voor de uitvraag van het definitief ontwerp is een format beschikbaar (*Bijlage 6: Opdrachtbrief Definitief Ontwerp*) dat door de kunstadviseur en de opdrachtgever samen kan worden ingevuld. Het vastgestelde schetsontwerp en eventuele aanmerkingen van de opdrachtgever vormen hiervoor de basis. De kunstenaar wordt gevraagd om een offerte in te dienen voor het definitief ontwerp en de gevraagde bijlagen.

Elementen definitief ontwerp
Een definitief ontwerp bestaat uit werk- en constructieberekeningen en een plattegrond met de plaatsing in het station met vrije ruimte en zichtlijnen, eventueel aangevuld met aanzicht.

In de opdrachtbrief definitief ontwerp wordt ook gevraagd naar een definitieve begroting, gebaseerd op reële prijsaanbiedingen en voorzien van de desbetreffende offertes en leveringsvoorwaarden.

Wanneer de kunstenaar zelf werkzaamheden in het station gaat uitvoeren of deze ter plekke onder zijn beheer uit laat voeren zijn een veiligheidsplan en een werkplan nodig. Gezien de specifieke condities en regelgeving in het station en rond het spoor worden beide plannen in overleg met de betreffende opdrachtgever binnen NS Stations of ProRail gemaakt. De opdrachtgever informeert de kunstenaar over het Normenkader Veilig Werken voor veiligheid op stations en perrons.

Gezien de specifieke condities en regelgeving in het station en rond het spoor worden beide plannen in overleg met de opdrachtgever van NS Stations of ProRail gemaakt. De opdrachtgever informeert de kunstenaar over het Normenkader Veilig Werken voor veiligheid op stations en perrons. Beide plannen worden ter goedkeuring voorgelegd aan NS Stations en/of ProRail.
Het veiligheidsplan beschrijft de maatregelen die genomen worden om veiligheidsrisico's te voorkomen of te beheersen tijdens de uitvoering en binnen het toekomstig beheer. Het werkplan beschrijft de wijze van uitvoering, de namen van betrokken partijen, de planning van realisatie en oplevering van het kunstwerk.

Tenslotte wordt gevraagd om een materiaal- en afwerkstaat, een onderhoudsadvies en een inschatting van de onderhoudskosten. In het onderhoudsadvies geeft de kunstenaar aanwijzingen met betrekking tot reiniging, onderhoud en (storings-)herstel van de gebruikte materialen, kleuren, technieken en installaties (video, geluid, licht, elektrisch aangedreven beweging) en de gegevens van toeleveranciers.

Beoordeling definitief ontwerp
De beoordeling vindt plaats aan de hand van de aanwijzingen en criteria zoals opgenomen in de Opdrachtbrief Definitief Ontwerp. In deze fase ontstaat meer zicht op de uitvoering en het toekomstig beheer en onderhoud. Deze aspecten zijn een belangrijk onderdeel in de beoordeling door de opdrachtgever. De Kunstcommissie beoordeelt de artistieke kwaliteit van de uitwerking. De opdrachtgever kan het definitief ontwerp goedkeuren of gemotiveerd afkeuren en eventueel de kunstenaar daarbij in de gelegenheid stellen om het ontwerp aan te passen. Is dat laatste het geval, dan geeft de opdrachtgever de kunstenaar concrete aanwijzingen voor de aanpassing. Dat gebeurt binnen de kaders van de opdrachtformulering en zonder de artistieke onafhankelijkheid van de kunstenaar aan te tasten. Voor het aanpassen van een definitief ontwerp is in principe geen aanvullende vergoeding beschikbaar.

Stappen definitief ontwerp:
1. Opdrachtverstrekking middels de Opdrachtbrief Definitief Ontwerp en een mondelinge toelichting door de opdrachtgever en de kunstadviseur. De opdrachtgever informeert de kunstenaar over alle relevante aspecten aangaande de uitvoering op het station en de afbakening dan wel verdeling van verantwoordelijkheden. De kunstadviseur bespreekt de aandachtspunten ten aanzien van het artistiek concept.
2. De doorlooptijd voor het maken van een definitief ontwerp plus begroting en onderhoudsadvies is afhankelijk van het ontwerp en de impact op de locatie: Dit kan

ingeschat worden op basis van het schetsontwerp.
3. De opdrachtgever en kunstenaar stellen samen een veiligheidsplan en werkplan op.
4. De opdrachtgever/beheerder en kunstenaar bespreken het onderhoudsadvies en het toekomstig onderhoudsregime. Daarin worden aspecten benoemd als reiniging, onderhoud en storings- en schadeherstel. De opdrachtgever bespreekt met de kunstenaar de maximering van het beheer- en onderhoudsbudget. Indien nodig kan de kunstenaar een deel van het onderhoud verzorgen. In dat geval wordt daarvoor in de realisatiefase een overeenkomst tot beheer en onderhoud opgesteld. Ook kan worden afgesproken om een set vervangende onderdelen te produceren wanneer deze zeldzaam, uniek en/of slijtage gevoelig zijn. Dit gebeurt dan als onderdeel van de opdracht voor de uitvoering. Bij het beheer en onderhoud wordt ook aandacht besteed aan het handhaven van de vrije ruimte rond het werk, de zichtlijnen en eventuele verlichting en het aanlichten van het kunstwerk. Uitlichting van een kunstwerk geschiedt altijd in afstemming op de functionele normen voor verlichting van het station.
5. Beoordeling: uiterlijk vier weken na de presentatie (schriftelijke bevestiging).
6. Optioneel: twee weken aanpassing definitief ontwerp plus één week beoordeling.
7. Vaststelling van het definitief ontwerp.

Na goedkeuring van het (aangepaste) definitief ontwerp volgt de opdracht voor de uitvoering van het kunstwerk.

3. Realisatiefase

De realisatiefase start bij de uitvoering en eindigt bij de feestelijke onthulling van het kunstwerk.

Opdrachtbrief realisatie
Voor de uitvraag van het definitief ontwerp is een format beschikbaar (*Bijlage 7: Opdrachtbrief Realisatie*) dat door de kunstadviseur en de opdrachtgever samen kan worden ingevuld op basis van de opdrachtformulering en het definitief ontwerp. De kunstenaar wordt gevraagd om een offerte in te dienen voor de uitvoering van het kunstwerk en de gevraagde bijlagen. Deze offerte is basis voor de opdrachtverstrekking.

Verdeling van verantwoordelijkheden
Voor zover het de werkzaamheden in het station en op de perrons betreft, is de uitvoering van het kunstwerk in de ontwerpfase gezamenlijk voorbereid. In de ontwerpfase zijn dan afspraken gemaakt over de werkzaamheden die vallen onder de verantwoordelijkheid en regie van de kunstenaar en de voorbereiding of plaatsing door NS Stations en/of ProRail. In het werkplan is de planning afgestemd en worden de uitvoerende partijen genoemd.

NS Stations en/of ProRail dragen zorg voor:
- Aanvraag van benodigde vergunningen en buitendienststellingen.
- De voorbereiding van de locatie. Denk aan het verplaatsen van afvalbakken, panelen en andere objecten, eventueel egaliseren en aanhelen van wanden, vloeren en plafonds.
- Het leveren en bevestigen van stationseigen dragers voor het kunstwerk zoals in wanden geïntegreerde cassettes of vitrines, outillagepanelen of digitale schermen. Wanneer het kunstwerk immaterieel van aard is (video-, geluid-, lichtkunstwerk), draagt NS Stations of ProRail zorg voor het middel dan wel de middelen waarmee het kunstwerk vertoond wordt.
- Het leveren van toeleidende infra en verlichtingsarmaturen om het kunstwerk aan te lichten. In een lichtplan wordt het uitlichten van een kunstwerk afgestemd op de

algemene verlichting van het station waarvoor functionele eisen gelden.
- Het voor de uitvoering ter plekke door de kunstenaar of uitvoerende partijen ter beschikking stellen van aansluitingsmogelijkheden voor elektrische machines, opslag, verlichting, verwarming, gas en water.
- Maatregelen ter geleiding van de transfer / afscherming tijdens de uitvoering in het station.
- De onthulling, communicatie over het kunstwerk en het plaatsen van een naambordje.

Indien er meer opdrachtgevende partijen zijn kunnen de kosten hiervan gedeeld worden.

Overige werkzaamheden voor de realisatie van het kunstwerk vallen onder de verantwoordelijkheid van de kunstenaar.

Afspraken over instandhouding
Als onderling afgesproken is dat de kunstenaar een deel van het onderhoud zal verzorgen, wordt daartoe een overeenkomst tot beheer en onderhoud tussen opdrachtgever en kunstenaar opgesteld. Daarnaast kunnen specifieke afspraken worden gemaakt over wat er met het kunstwerk gebeurt na de afgesproken levensduur, zoals vermeld in de opdrachtformulering bij het schetsontwerp. Denk hierbij ook aan de technische levensduur van apparaten en software. Ook kan de opdrachtgever aangeven wat het maximale budget is dat kan worden ingezet voor onderhoud en schadeherstel.

De stationsmanager dient vervolgens een verzoek in tot opname (mutant) in het beheercontract (NOA/IBOE) en tot registratie in GO voor het beheer en onderhoud.

Afspraken over communicatie
Middels de toepassing van de Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations (versie 1.0) verkrijgt de opdrachtgever het recht om te publiceren over het kunstwerk, waaronder beeldmateriaal. In deze fase maken kunstenaar en Kunstcommissie een beschrijving van het kunstwerk als basis voor de communicatie over het werk. De beschrijving bevat:

- Een toelichting op het kunstwerk
- Titel
- Naam kunstenaar
- Jaar van realisatie
- Opdrachtsituatie en -formulering
- Kunstvorm, techniek en gebruikte materialen
- Opdrachtgevers, financiers, uitvoerders

Bij de oplevering levert de kunstenaar aanvullend een set met visuele documentatie rond de totstandkoming van het kunstwerk. Deze mag de opdrachtgever gebruiken in de communicatie. De opdrachtgever geeft alle maquettes en visuele documenten die tijdens de ontwerp en uitvoering zijn verstrekt ten behoeve van het kunstproject terug aan de kunstenaar. Tenslotte worden zo nodig nadere afspraken gemaakt over de communicatie over het kunstwerk door de kunstenaar: de aanduiding van het kunstwerk, het benoemen van de opdrachtgevers en het beeldrecht.

Oplevering
Formeel is de oplevering – net als in de bouw – het moment van afronding van de uitvoering en overdracht van het eigendom van het kunstwerk. Het kunstwerk wordt ter plekke geïnspecteerd door de opdrachtgever, een vertegenwoordiger van de Kunstcommissie en de kunstenaar. Restpunten die tijdens deze inspectie door partijen gezamenlijk worden geconstateerd, komen op een restpuntenlijst die door partijen ter plekke wordt ondertekend. De kunstenaar lost de restpunten op. Als dat naar oordeel van de opdrachtgever goed is gebeurd, worden de punten op de lijst voor akkoord aangemerkt. Zijn alle restpunten opgelost, dan tekenen alle partijen een door de opdrachtgever opgestelde gereedverklaring.

De overdracht betekent dat de opdrachtgever eigenaar wordt van het kunstwerk en daarmee verantwoordelijk is voor de verzekering en het onderhoud in de toekomst. De eigenaar is ook het aanspreekpunt voor vragen en meldingen van problemen. Als er veranderingen of problemen zijn die het kunstwerk direct aantasten – dit kunnen ook wijzigingen in de omgeving zijn – is het raadzaam dit altijd in overleg met de kunstenaar op te lossen (zie ook Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0).

Onthulling
De publieke onthulling van een kunstwerk is een feestelijk en bijzonder moment. De opdrachtgever kan ervoor kiezen om de onthulling met betrokken partijen te vieren met een gezamenlijk moment. Dit is het moment om meer bekendheid aan het werk te geven en de kunstenaar onder de aandacht te brengen. Te denken valt aan een interview, video of artikel waarin de kunstenaar uitlegt wat hij/zij met het werk beoogt. Hiervoor wordt een communicatieplan gemaakt dat wordt afgestemd met de kunstenaar.

De onthulling wordt vaak door de regionale directie van NS Stations of ProRail georganiseerd. Deze gelegenheid kan in overleg tussen opdrachtgever, kunstenaar en betrokkenen verder wordt ingevuld. Er kan bijvoorbeeld een spreker worden uitgenodigd, een kunstbeschouwer die ingaat op de betekenis van het kunstwerk. De opdrachtgever spreekt dank uit. Gasten (20 - 50) zijn de opdrachtgevers, kunstenaar en zijn/haar relaties, directie en betrokkenen van de spoorpartijen en Kunstcommissie. Optioneel kan een relatiegeschenk of aandenken ter gelegenheid van het moment worden gemaakt.

Communicatie over nieuwe kunstwerken
Ieder nieuw kunstwerk gaat deel uitmaken van de kunstcollectie van stations. Rond de onthulling vindt een aantal acties plaats, waarvoor een communicatieplan wordt gemaakt door de communicatie-afdelingen van NS Stations en ProRail en de Kunstcommissie voor stations.Het doel is op de eerste plaats bekendheid geven aan het nieuwe kunstwerk, de kunstenaar en de opdrachtgevers en financiers. De aanvullende boodschap is dat het kunstwerk deel uitmaakt van de kunstcollectie op Nederlandse stations.

Er zijn verschillende doelgroepen:
- Het publiek: treinreizigers, bewoners voor wie het kunstwerk deel uit gaat maken van hun dagelijkse omgeving, spoor-, kunst- en architectuurliefhebbers en -professionals.
- Betrokkenen bij de kunstopdracht: kunstenaar, kunstfondsen, kunstproducent, opdrachtgevende partijen.
- Medewerkers NS en ProRail: projectmedewerkers, stationsmanagement, regiodirectie, medewerkers public affairs.

In de boodschap wordt verwerkt:
- Het kunstwerk is er ter veraangenaming van de reis voor de reiziger en de bezoeker.
- Het kunstwerk is een verrijking van de kunstcollectie van stations met een hedendaagse interpretatie van de karakteristieke thema's van de collectie.
- Informatie over het kunstwerk (Wat? Wie? Waar? Wanneer? Waarom? Hoe?)

Middelen die worden ingezet zijn:
1. Bekendmaking door de opdrachtgever(s) in de vorm van een persbericht, social media, interne communicatie, met als afzender de opdrachtgevers en/of Kunstcommissie voor stations. Bureau Spoorbouwmeester plaatst een nieuwsbericht of artikel op www.spoorbeeld.nl. Het persbericht met beeldmateriaal is gericht op lokale en landelijke dagbladen en media op het gebied van kunst en openbaar vervoer.
   NB. Beeldrecht wordt middels de Algemene Voorwaarden voor Kunsttoepassingen Stations overgedragen aan de opdrachtgevende partij. Voor bestaande kunstwerken ligt het beeldrecht bij de kunstenaar. Kunstwerken kunnen wel vrij in de ruimte worden gefotografeerd. Sommige kunstenaars zijn aangesloten bij Pictoright. Deze organisatie behartigt de beeldrechten van aangesloten kunstenaars. Wanneer er van deze kunstwerken afbeeldingen worden gepubliceerd dan zijn daar kosten aan verbonden.
   Voor het maken van foto's in het station kan toestemming worden gevraagd via https://stations.nl/voorzieningen/evenementen/foto-en-film.

2. Publieksinformatie over kunstwerk:
   Kunstbeschrijving op kunst-op-nederlandse-stations.nl door Bureau Spoorbouwmeester.
   Optioneel: Informatiebordje bij het kunstwerk door NS Stations en ProRail.

3. Informatie voor de medewerkers op het station:
   De opdrachtgever zorgt dat de medewerkers op het station worden geïnformeerd over het nieuwe kunstwerk in de vorm van een nieuwsbericht en eventueel een preview.

Kunst in aanbestedingsprocedures

Vaak komt de ontwikkeling van een station en/of de herinrichting van de stationsomgeving tot stand via een openbare aanbesteding. Als de opdrachtnemer verantwoordelijk gesteld wordt voor zowel het ontwerp als de uitvoering, spreekt men (bijvoorbeeld) over 'design and construct' (D&C-contract) en afspraken worden gemaakt op basis van 'prestaties'. De opdrachtgever geeft aan wat hij wil, en de opdrachtnemer bepaalt hoe. De opdrachtgever kan besluiten om kunst onderdeel te maken van de 'prestatie', dat is een uitgelezen kans om een kunstwerk integraal mee te nemen in het ontwerp voor het station en/of de stationsomgeving. Tegelijkertijd wordt de kunst onderdeel van het integrale ontwerp- en realisatie contract. Het is daarom zaak om de (integrale) opgave en beoordelingscriteria al bij aanvang helder en meetbaar te formuleren. Ook dient de bijdrage van kunst aan de kwaliteit van het totaal in de beoordeling geborgd te worden. De selectie van de kunstenaar en de totstandkoming van het ontwerp is aan de opdrachtnemer.

Fasering

- Voorbereiding: formulering van de opgave en beoordelingscriteria voor de kunst als integraal onderdeel van de uitvraag door de opdrachtgevende partijen en selectiecriteria voor het ontwerpteam in het algemeen en de kunstenaar in het bijzonder.
- Belangstellingsregistratie: in de oproep voor de opgave dient expliciet de rol van kunst (en kunstenaar) in het integrale ontwerp genoemd te worden.
- Selectiefase: het ontwerpteam van de biedende partij wordt beoordeeld op geschiktheid.
- Aanbiedingsontwerpfase (evt. in dialoog): in deze fase werkt het ontwerpteam de opgave uit tot een ontwerp en toont aan dat het ontwerp voldoet aan de gestelde beoordelingscriteria. In geval er sprake is van (meervoudig) dialoog heeft het ontwerpteam de mogelijkheid om binnen de kaders van de uitvraag te overleggen met de opdrachtgever.
- Gunningsfase: de aanbieding wordt beoordeeld en gewogen aan de hand van (integrale) EMVI-criteria en (voorlopig) gegund.
- Concretiseringsfase: omvang en rol kunstwerk worden volledig uitgewerkt, (pas) als dit voldoet aan de gevraagde prestaties (conform aanbestedingsontwerp) zal het werk worden aanbesteed. In het geval van een voorlopige gunning dient het aanbestedingsontwerp in deze fase volledig uitgewerkt te worden. Daarmee kan aan de opdrachtgever getoond worden dat volledig tegemoet gekomen wordt aan de afspraken zoals gemaakt bij de voorlopige gunning.
- Definitief ontwerp-fase: het ontwerp is op detail uitgewerkt.
- Technisch ontwerp- / uitvoeringsfase: het kunstwerk is volledig gematerialiseerd en uitgewerkt en zo nodig beproefd in een mock-up.
- Oplevering van het project met inbegrip van het kunstwerk.

Voorbereiding van de uitvraag

De opdrachtgever, en daarmee ook de kunstcommissie, heeft binnen aanbestedingen een andere betrokkenheid bij de totstandkoming van een kunstwerk dan bij autonome kunstopdrachten. De fase waarin de uitvraag wordt geformuleerd is het moment van invloed. Het gaat dan niet alleen om het schetsen van de verwachtingen, maar ook om het definiëren van de beoordelingscriteria voor de kunstenaar en het kunstvoorstel.

In de uitvraag voor station Groningen vroegen de opdrachtgevers een ontwerp waarbij sprake is van een match tussen architectuur en kunst. Er werd een visie gevraagd op de sequentie van ruimten die de reiziger/bezoeker doorkruist, met daarin aandacht voor de ervaring van de verschillende delen. Aanvullend werd op het niveau van kunst en ontwerp een uitspraak gevraagd over de ingrepen in deze sequentie. Het kunstwerk moest bovendien de verbinding aan gaan met het eigene van Groningen. Gevraagd werd om met het kunstwerk de lokale identiteit aantoonbaar te versterken. In de oproep waren duidelijke eisen gesteld aan de ervaring van de kunstenaar met grote, ruimtelijke en technische projecten, en werd om referenties gevraagd van opdrachten waarbij de lokale context integraal is benaderd en gereageerd is op bijvoorbeeld de historie, identiteit, volksaard. Oproep en uitvraag kwamen tot stand in afstemming met de kunstcommissie, voor de integrale beoordeling werd een kwaliteitsteam ingericht waarin de spoorpartijen werden vertegenwoordigd door de adviseur van Bureau Spoorbouwmeester.

Heen en terug, Visual uit de ontwerptoelichting voor hoofdstation Groningen. Gabriel Lester ontwierp met Koen van Velsen een wolkenpanorama dat opdoemt uit de crèmekleurige wanden van het Reizigersplein. Door het reliëf en de bewerking van de bakstenen ontstaat een tekening in twee richtingen: een heen- en terugreis.

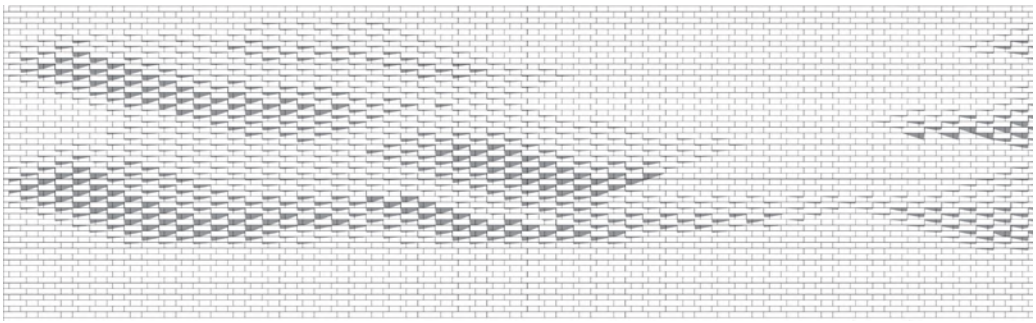

De kunstcommissie voor kunst op stations draagt samen met of vertegenwoordigd door de adviseur van Bureau Spoorbouwmeester zorg voor de inbedding van kunst in de uitvraag. De uitvraag komt tot stand op basis van het gesprek tussen de opdrachtgevende partijen. In deze fase komen alle kaarten op tafel. Dit helpt om de uitvraag zo specifiek mogelijk te maken en helderheid te creëren over wat men wil bereiken met het kunstwerk.
Er kunnen bijvoorbeeld uitspraken worden gedaan over de gewenste beleving/ervaring. Op grond hiervan kan de aanbiedende partij gevraagd worden een motivatie opstellen aangaande de wijze waarop kunst hieraan bijdraagt. Het kan zijn dat de opdrachtgevende partijen (beoordelingsteam en kunstadviseurs) de plek voor een artistieke ingreep al in onderling overleg hebben bepaald. Ook kan de aanbiedende partij gevraagd worden zelf een voorstel te doen in relatie tot de architectonische ingreep en de wens een integraal totaalontwerp te maken.

Het is belangrijk om kunst als onderscheidend criterium op te nemen in de uitvraag en de kwaliteit ervan te vertalen naar wegingsfactoren. Dat is maatwerk, want iedere aanbesteding wordt net iets anders georganiseerd. Naar mate helder is wat er van het kunstwerk verwacht wordt en hoe het zich verhoudt tot het totaalontwerp wordt de uitvraag gedefinieerd, worden de beoordelingscriteria opgesteld en wordt bepaald hoe de beoordeling wordt georganiseerd.

Pakket om te komen tot uitvraag en beoordeling van aanbiedingsontwerp

Om de integratie van kunst in het aanbestedingsproces zo efficiënt mogelijk te laten verlopen, en de uitkomst ervan zo effectief mogelijk, is een pakket aan documenten en randvoorwaarden samengesteld, waar kunstwerken voor stations aan moet voldoen. Deze worden gehanteerd bij de beoordeling van het biedingspakket en de gunning. We maken daarbij een onderscheid in kunst-inhoudelijke beoordelingscriteria en algemene (juridische) voorwaarden voor kunsttoepassingen in stations. Deze ‘generieke’ criteria en documenten kunnen in samenspraak met de opdrachtgevers worden aangevuld en specifiek gemaakt voor de situatie en de gedeelde ambities voor de kunst. Zij vormen de basis voor het formuleren van de uitvraag en de integrale beoordelingscriteria voor het totaal en specifieke criteria voor het kunstwerk. De biedende partij kan middels de uitvraag worden uitgedaagd om kunst en ontwerp te integreren en kan daarmee hoger te scoren.
Het is belangrijk om heldere ‘neutrale’ en toetsbare criteria te formuleren voor de beoordeling van de kunstenaarsselectie en de verschillende ontwerp momenten die vooral de kwaliteit van het ontwerp betreffen.

Het pakket beoordelingscriteria bestaat uit:

1. Beoordelingscriteria voor de kwaliteit van de kunstenaar: een functieprofiel op basis van eisen op het vlak van competenties en ervaring aangevuld met aandachtspunten en ambities ten aanzien van de opgave. Deze worden gebruikt bij de beoordeling van de geschiktheid van de ontwerpteams
2. Beoordelingscriteria voor de kwaliteit van het kunstwerk: criteria ten aanzien van thematiek, zeggingskracht en artistieke kwaliteit.
3. Aanvullende beoordelingscriteria van NS Stations / ProRail: volgend uit de functie van het station, de merkidentiteit en bedrijfsvoering.
   (Evenzo: aanvullende beoordelingscriteria van omgevingspartijen en overige opdrachtgevers.)
4. Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen stations van NS Stations / ProRail.

De algemene beoordelingscriteria zijn opgenomen in bijlage 1.

EMVI-criteria
Om te zorgen dat kunst goed geborgd is in de aanbestedingsprocedure is het nodig om de meetbaarheid ervan mee te nemen in de EMVI-criteria. Met deze criteria wordt beschreven wanneer een gebouw of kunstwerk voldoet aan de eisen en wensen van de opdrachtgever, de prestaties. De gegadigde maakt op basis van het aanbiedingsontwerp ook een aanbieding. De partij die het beste kan voldoen aan de eisen, tegen een zo laag mogelijke aanbieding doet daarmee de Economisch Meest Voordelige Inschrijving (EMVI) en krijgt de kans om het aanbiedingsontwerp uit te werken tot een concretiseringsontwerp op basis waarvan het werk gegund kan worden.

Positie van de kunstenaar in het ontwerpteam
Het aanbiedende consortium voegt een kunstenaar aan het ontwerpteam toe. De kunstenaar wordt gecontracteerd vergelijkbaar met iedere andere onderaannemer in het proces. De ontwerper (architect, stedebouwkundige of landschapsarchitect) kan een belangrijke rol spelen in de keuze van de kunstenaar. Dat geldt zeker bij de vraag om kunst integraal deel te maken van het ruimtelijk ontwerp. In het ontwerpteam doordenken de kunstenaar en de ontwerper(s) samen hoe de uitvraag zo goed mogelijk beantwoord kan worden in een juiste balans tussen kunst en architectuur. De uitkomst bepaalt de mate van samenwerking en afstemming tussen kunstenaar en ontwerper gedurende het gehele ontwerpproces. Het resultaat van deze analyse kan ook leiden tot een zorgvuldig geplaatst autonoom of wandvullend kunstwerk. Het ontwerp van het kunstwerk is niet overdraagbaar. Dat betekent dat de kunstenaar van begin tot eind deel uitmaakt van het project. De rol en positie van de kunstenaar(s) binnen het ontwerpteam moet geborgd zijn in de werkprocessen van de gegadigde tijdens de ontwerpfase, voorbereidingsfase en realisatiefase.

Beoordeling van de kunstvoorstellen
De daadwerkelijke gunning vindt plaats op het moment dat het aanbiedingsontwerp is uitgewerkt tot een concreet en compleet plan. Daaraan voorafgaand is er mogelijkheid tot overleg met de opdrachtgever in de dialoogfase. Er vind niet echt overleg plaats, zeker niet als er sprake is van meervoudige dialoog. Het ontwerpteam kan ideeën in grote lijnen toetsen of verhelderende vragen stellen over de prestaties.

Het beoordelingsteam van de opdrachtgevende partijen oordeelt over de (ruimtelijke) kwaliteit van het aanbiedingsontwerp. In het beoordelingsteam zijn alle belanghebbende partijen (spoorpartijen, gemeente, provincie, e.a.) vertegenwoordigd. Hoe de beoordeling van de kwaliteit en de bijdrage van de kunst in relatie tot het geheel vanuit de spoorpartijen het beste kan worden geborgd verschilt per situatie. De kunstcommissie kan het beoordelingsteam adviseren. Gezien de integrale ruimtelijke afweging ligt het voor de hand om dit te laten lopen via de vertegenwoordiger van Bureau Spoorbouwmeester in het beoordelingsteam.

Na de beoordeling en gunning op basis van het aanbiedingsontwerp wordt het ontwerp verder uitgewerkt en gerealiseerd door het winnende consortium. Daarbij houden de opdrachtgevers ook de vinger aan de pols middels bijvoorbeeld een voorbereidings- en kwaliteitsteam.

6 Kunst-initiatieven op verzoek van derden

NS en ProRail worden regelmatig door anderen benaderd om mee te werken aan een kunstwerk. Het kan gaan om het aanbieden van een beeld maar ook om een open vraag tot het plaatsen van een kunstwerk of een verzoek om een opdracht. Dit hoofdstuk gaat in op de beoordeling van de initiatieven en verzoeken. Het helpt om onderscheid te maken tussen de verschillende typen vragen en biedt houvast bij het maken van vervolgstappen.

De variatie is groot: van tijdelijke projecten of manifestaties tot meer permanente kunstwerken, variërend van een kleine sculptuur tot een grootschalig project met diverse kunstenaars met een looptijd van meerdere jaren. Vaak gaat het om maatschappelijke initiatieven die met kunst onderwerpen willen agenderen, gebeurtenissen willen herdenken of een culturele gelegenheid kracht willen bijzetten. Dergelijke initiatieven passen bij de publieke betekenis van het station. Incidenteel komt het voor dat NS of ProRail benaderd worden door individuele kunstenaars, al dan niet samen met een bemiddelaar. Vaak is daarvoor een specifieke aanleiding: een plek waar een bepaalde fascinatie voor is, een situatie die om aandacht vraagt of 'een goed idee' passend bij de spooromgeving dat uitvoering verdient. De kunstenaar of bemiddelaar klopt dan aan bij NS of ProRail met de vraag het project als opdrachtgever te realiseren.

De Kunstcommissie voor stations adviseert over de geschiktheid van het initiatief in relatie tot de kunstvisie. Het gaat dan om de artistieke kwaliteit, de thematiek, de uitvoering, financiering en de gewenste versterking van de beleving. In het geval van verzoeken voor tentoonstellingen en voorstellingen is de stationsmanager het eerste aanspreekpunt voor de mogelijkheden op bijvoorbeeld een eventplek.

Voorbeelden van tijdelijke kunst op stations

- Professionele culturele organisaties willen het station gebruiken als één van de locaties voor een kunstmanifestatie in de gemeente/regio.
- Mensen/groepen/scholen die het station willen verfraaien met een eigen kunstwerk: op stations kunnen we een platform aanbieden om een tijdelijk kunstwerk te exposeren. De kwaliteit van het kunstwerk en de dragers moet wel worden bewaakt. Toetsing op kwaliteit vindt plaats via de Kunstcommissie voor stations.
- Mensen/groepen die willen bijdragen aan de sfeer van het station met een cultureel event.

Beoordeling van initiatieven

De Kunstcommissie beoordeelt het initiatief aan de hand van de kunstvisie. Voor alle kunstinitiatieven geldt dat het initiatief moet passen binnen de context van het station en het spoor. Het kunstwerk draagt bij aan de manier waarop NS en ProRail wensen dat reizigers stations beleven. Ook wordt bekeken of het past bij de functie en uitstraling van het stationsdomein waarin het een plek krijgt of plaats vindt.

Waar moet ik op letten om te beoordelen of initiatieven passend zijn in het station?

- Het zorgt voor inspiratie, kijkplezier of interactie bij/met de reiziger.
- Het veraangenaamt of verbijzondert de ruimte.
- Het versterkt de ervaring van het reizen.
- Het past in thematiek en uitvoering bij het station en de plek binnen het station.
- Het heeft een artistieke waarde.
- Het houdt rekening met het publieke karakter van het station, bevestigt of versterkt dit.
- Het sluit aan bij maatschappelijke interesse.
- Het past bij de gewenste ervaring: het mag positief prikkelen, maar niet beledigen of choqueren.
- Het is niet gericht op marketing, branding en/of fondsenwerving van/voor initiatiefnemer.
- Het levert geen negatieve bijdrage aan merk ProRail en/of NS Stations.
- Thematische aansluiting bij de strategische doelstellingen van partijen is een pré, maar geen must.
- Het is niet verstorend is voor de transfer en transferveiligheid en concurreert niet met de basisinformatie van het station.
- Het is relatief eenvoudig te realiseren.
- Het is uit te voeren in of rond het station.
- Het is goed te onderhouden.
- Na beëindiging kan de situatie weer in oude staat worden teruggebracht. Zie ook de beoordelingscriteria voor kunsttoepassingen (bijlage 1).

Hertog Nadler en Ram Katzir, *Tijdtunnel - Portal*, 2016, Station Zwolle. Doorlopende projectie van personages uit verleden heden en toekomst die zich levensgroot lijken te vermengen met de passagiers in de reizigerstunnel. In opdracht van de Commissie voor Beeldende Kunst Zwolle, met bijdragen van de Europese Unie, de Provincie Overijssel, het Mondriaan Fonds, de gemeente Zwolle en ProRail.

Voor alle kunstinitiatieven zijn de volgende zaken van toepassing:
- Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen op Stations (Bijlage 4).
- (Spoorspecifieke) regelgeving op het gebied van transfer, veiligheid en onderhoud. Zie: Railalert voor nationale wet- en regelgeving.

Bij een (positief) advies over een initiatief wordt de stationsmanager geïnformeerd. In een vroeg stadium worden afspraken gemaakt tussen de stationsmanager en de initiatiefnemer over de werkzaamheden op het station, beheer en onderhoud en de beëindiging van het kunstwerk. Daartoe wordt een Overeenkomst kunst van derden op station {...} opgesteld. (Bijlage 2).

We onderscheiden de volgende initiatieven:

Een omgevingspartij wil opdracht geven voor een kunstwerk op of bij een station, meestal als onderdeel van een stationsproject

- In principe wordt dit initiatief gehonoreerd, mits de opgave en wensen passen bij de kunstvisie.
- In de initiatieffase adviseert de Kunstcommissie over de opgave en de kunstenaarsselectie. Daarnaast adviseert de Kunstcommissie over de kwaliteit van het ontwerp en de geschiktheid van voor de beoogde locatie.

Fabrice Hünd, *Scherven van beschaving*, 2010, station Amsterdam Muiderpoort. Kleurrijk mozaïek in een naïef-expressionistische stijl toont vijf vrouwenfiguren met een diverse culturele achtergrond. Geschenk van de kunstenaar aan de samenleving.

Een kunstenaar vraagt om een opdracht in een open vraag

- De Kunstcommissie beoordeelt de artistieke kwaliteit van het oeuvre. Ook wordt bepaald of de thematiek en de beoogde kunstvorm passen bij de kunstvisie en de ruimtelijke context van stations.
- De Kunstcommissie kan vervolgens actief op zoek gaan naar een opdrachtgever binnen NS Stations en ProRail. De kunstenaar kan ook zelf op zoek gaan naar opdrachtgevers buiten de spoorpartijen. Is er op dat moment geen geschikte aanleiding of plek voor een opdracht dan neemt de Kunstcommissie de kunstenaar op in de kunstenaars-database.

Een kunstenaar of organisatie biedt een specifiek (bestaand) kunstwerk aan

- In principe werken NS Stations en ProRail op basis van opdrachten om zo de bestaande kunstcollectie gericht te versterken. Bestaande werken zijn vaak moeilijk in te passen. Soms kan een kunstwerk toch interessant zijn. Per initiatief wordt een afweging gemaakt.
- Argumenten om te accepteren:
  - Het werk is van bijzondere kwaliteit en past bij de thema's van het kunstbeleid en in de spooromgeving.
  - Het kunstwerk heeft voldoende kwaliteit en zou geschikt zijn voor een (tijdelijke) tentoonstelling in het station, bijvoorbeeld in een leegstaande ruimte.

  De Kunstcommissie vraagt de Stuurgroep kunst om opdracht te geven voor een onderzoek naar mogelijke locaties en naar de haalbaarheid.
- Argumenten om te weigeren:

- Het kunstwerk past niet bij spooromgeving.
- Het kunstwerk heeft onvoldoende kwaliteit.
- Er is geen geschikte locatie/aanleiding.

Een kunstenaar of organisatie biedt een specifiek (bestaand) kunstwerk aan voor een specifieke locatie

- Accepteren, indien het van bijzondere kwaliteit is en er een duidelijke verbinding met de (spoor)omgeving is (formeel, thematisch, fysiek, historisch). In dat geval wordt de Stuurgroep kunst geadviseerd om opdracht te geven aan de stationsmanager om de haalbaarheid te onderzoeken.
- Argumenten om te weigeren: het kunstwerk past thematisch niet in de context van het station, onvoldoende kwaliteit, geen geschikte locatie/aanleiding.

Bijlagen

Bijlage 1:
Beoordelingscriteria voor kunsttoepassingen

De drie pijlers van de kunstvisie zijn: het verrijken van de collectie, het versterken van de beleving en artistieke kwaliteit. Een belangrijk instrument om hierop te sturen zijn de criteria die meegegeven worden bij opdrachten en gebruikt worden bij de beoordeling van kunstvoorstellen. Deze bijlage is bedoeld als checklist, die per situatie kan worden aangevuld of aangepast. We maken onderscheid in criteria voor de selectie van kunstenaars, criteria voor de kwaliteit van het kunstwerk en criteria die randvoorwaardelijk zijn vanuit het functioneren van het station.

1. **Beoordelingscriteria – kwaliteit van de kunstenaar**
   Bij de selectie of beoordeling van een kunstenaar zijn professionele ervaring en inhoudelijke visie op de gegeven context van belang. Er zal gekeken worden naar de volgende kwaliteiten:
   - De kunstenaar heeft een bewezen staat van dienst.
   - De kunstenaar heeft aantoonbaar het vermogen om concepten overtuigend gerealiseerd te krijgen.
   - De kunstenaar heeft ervaring met grote ruimtelijke en technisch complexe projecten.
   - De kunstenaar beperkt zich niet tot een genre of bepaalde techniek, maar bedient zich van een breed spectrum aan mogelijkheden.
   - De kunstenaar is in staat breed te denken.
   - De kunstenaar is in staat om de opdracht contextueel te benaderen.
   - De kunstenaar is in staat op ruimtelijke vraagstukken te reflecteren.
   - De kunstenaar is in staat de reflectie en inzicht om te zetten in een artistiek hoogwaardig en geïntegreerd ontwerp.
   - De kunstenaar is in staat samen te werken en te co-creëren en in teamverband te opereren.

2. **Beoordelingscriteria – kwaliteit van het kunstwerk**
   De volgende criteria zijn bij de beoordeling van een kunstvoorstel of schetsontwerp toepasbaar. Deze criteria kunnen specifieker worden ingevuld afhankelijk van de opdrachtsituatie.
   - Het kunstwerk zorgt voor inspiratie, kijkplezier of interactie bij/met de reiziger en bezoeker.
   - Het kunstwerk is gelaagd, verrassend en toegankelijk.
   - Het kunstwerk versterkt het publieke karakter van het station.
   - Het kunstwerk is een aanvulling op de kunstcollectie op stations door thematiek, aard en artistieke kwaliteit.
   - De kunst verhoudt zich op inspirerende wijze tot het station(omgeving) en de beeldkwaliteit van het station(omgeving).
   - Het kunstwerk past bij de functie en uitstraling van het stationsdomein waar het deel van uitmaakt.
   - De kunst draagt bij aan een krachtige beleving van de ruimte.
   - Kunst en architectuur zijn geïntegreerd,
     of: Het kunstwerk is zorgvuldig ingepast in de architecturale context.
   - Het kunstwerk blijft betekenisvol met het verstrijken der tijd.
   - Het kunstwerk is uniek en origineel.

- Het kunstwerk getuigt van consistentie en ontwikkeling in relatie tot het oeuvre van de kunstenaar.

3. Aanvullende criteria vanuit NS Stations / ProRail

Vanuit de functie van het station, omgang met merkidentiteiten in het station en de bedrijfsvoering van NS Stations en ProRail worden de volgende criteria gehanteerd:

- Het kunstwerk is niet gericht op (city)marketing of branding .
- Het kunstwerk levert geen negatieve bijdrage aan merk ProRail en/of NS Stations en/of andere stakeholders.
- Het kunstwerk mag positief prikkelen, maar niet kwetsen, beledigen of choqueren.
- Het kunstwerk is niet verstorend voor de transfer en transferveiligheid of concurrerend met de basis informatie in het station. Terughoudendheid ten aanzien van kleurgebruik, contrast, licht en beweging, daar waar het de belettering van NS/ProRail kan hinderen en/of verwarring veroorzaken.
- Het kunstwerk is vandalismebestendig.
- Het kunstwerk brengt geringe onderhoudswerkzaamheden en -kosten met zich mee (is onderhoudsarm) en is slijtvast.
  (zo nodig aanvullen met eisen met betrekking tot de duurzaamheid, beheer en onderhoud van het werk voor de specifieke situatie).
- Het kunstwerk moet (technisch) gewaarborgd worden gedurende (15) jaar.

Bijlage 2: Overeenkomst kunst van derden op station {...}

DE ONDERGETEKENDEN:

1. De gemeente ..., gevestigd te ..., te dezen krachtens artikel 171, tweede lid, van de Gemeentewet rechtsgeldig vertegenwoordigd door <naam>, <*functie*>, verder genoemd "Gemeente",

   en

2. De besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid ProRail B.V., statutair gevestigd te Utrecht, kantoorhoudende op het adres Moreelsepark 3, 3511 EP te Utrecht, ingeschreven in het handelsregister onder nummer 30.124.359, te dezen rechtsgeldig vertegenwoordigd door (naam, functie), verder genoemd "ProRail", hierna gezamenlijk aangeduid als "Partijen", of ieder afzonderlijk als "Partij".

OVERWEGENDE:

A. dat de Gemeente, door en voor haar rekening en risico, kunstuitingen door een kunstenaar wenst te laten vervaardigen en tijdelijk aan te brengen op 14 pilaren onder het station <naam> (geocode <...>, kilometer< ...>), zoals op bijlage 1 nader is aangegeven (verder genoemd "Project");
B. dat de Gemeente het Project wenst te laten uitvoeren omdat ... *{toelichting doel, aantrekkelijk maken van de locatie...}*
C. dat ProRail op grond van de aan haar verleende Beheerconcessie hoofdspoorweginfrastructuur beheerder is van onder meer de Spoorweginfrastructuur als bedoeld in de Spoorwegwet en in die hoedanigheid onder meer verantwoordelijk is voor de veilige berijdbaarheid en beschikbaarheid daarvan; uit dien hoofde is ProRail exclusief opdrachtgever voor aanpassing van de Spoorweginfrastructuur;
D. dat het gedeelte van de Spoorweginfrastructuur dat onderwerp is van deze overeenkomst, te weten het station <naam>, kadastraal bekend gemeente <...>, sectie <...> nummer <...> tot en met <...> juridisch eigendom is van Railinfratrust BV en dat ProRail als economisch eigenaar beheer- en beschikkingsbevoegd is ten aanzien van die eigendom;
E. dat ProRail aan het Project haar medewerking wenst te verlenen onder de strikte voorwaarden zoals gesteld in deze overeenkomst;
F. dat Partijen het wenselijk achten dat afspraken met betrekking tot de realisatie, het onderhoud en de vernieuwing van het Project schriftelijk worden vastgelegd in deze overeenkomst, waarin de wederzijdse rechten en verplichtingen zoveel mogelijk eenduidig worden bepaald.

Zijn overeengekomen als volgt:

ARTIKEL 1 DEFINITIES

In deze Overeenkomst wordt onder de volgende begrippen verstaan (de begrippen kunnen zonder verlies van betekenis in het enkelvoud of in het meervoud worden gebruikt of worden vervoegd):

- **Bouwdeel**: {*Benoeming van de bouwdelen die worden voorzien van kunst.}* zoals aangegeven op de Tekening;
- **Hoofdspoorweginfrastructuur**: Spoorwegen als bedoeld in artikel 2 van de Beheerconcessie hoofdspoorweginfrastructuur, waarvan ingevolgde de Beheerconcessie hoofdspoorweginfrastructuur, ProRail de beheerder is;
- **Instandhouding**: Onderhoud alsmede Vernieuwing;
- **Kunstenaar**: <....>, de kunstenaar die de Kunstuitingen zal realiseren;
- **Kunstuiting**:De door <*kunstenaar*> op de ... <*bouwdeel*> te realiseren kunstwerken zoals in bijlage 2 is aangegeven;
- **Onderhoud**: Alle onderhoudswerkzaamheden inclusief herstel schade, niets uitgezonderd;
- **Overeenkomst**: Deze overeenkomst inclusief bijlagen;
- **Project**: Het vervaardigen en het aanbrengen van Kunstuitingen op <...> van het station <...>, geocode <...>, kilometer <...>, zoals op de Tekening is aangegeven;
- **Risico**: Alle risico's, niets uitgezonderd;
- **Schade**: Alle nadeel, hoe genaamd en van welke aard en door wie geleden dan ook, niets uitgezonderd;
- **Tekening:** De tekening met kenmerk <...> d.d.<...>, bijgevoegd als bijlage 1;
- **Vernieuwing**: De gehele of gedeeltelijke één op één vervanging zonder dat daarbij de capaciteit of de functionaliteit wordt aangepast.

ARTIKEL 2 REALISATIE, ONDERHOUD, VERNIEUWING EN VERWIJDERING PROJECT

1. Gemeente zal voor eigen rekening en Risico zorg laten dragen voor de realisatie, het Onderhoud, de Vernieuwing en de verwijdering, zoals bedoeld in artikel 5 van deze Overeenkomst, van het Project. Het Project zal uiterlijk medio 2016 gerealiseerd zijn.
2. Gemeente zal de Kunstuiting in overleg met ProRail op (*het bouwdeel*) aan laten brengen met inachtneming van het navolgende:
   a. Het kunstwerk is niet gericht op (city)marketing of branding. Het kunstwerk levert geen negatieve bijdrage aan merk ProRail en/of NS Stations en/of andere stakeholders. Het kunstwerk mag niet kwetsen, beledigen of choqueren. Het kunstwerk is niet verstorend voor de transfer en transferveiligheid of concurrerend met de basis informatie in het station. Terughoudendheid ten aanzien van kleurgebruik, contrast, licht en beweging, daar waar het de belettering of de routing van NS/ProRail kan hinderen en/of verwarring veroorzaken.
   b. De Kunstuiting dient deugdelijk op (*het bouwdeel*) te worden aangebracht;
   c. De Kunstuiting zelf en de realisatie, het Onderhoud en de Vernieuwing van de Kunstuiting zullen onder geen enkele omstandigheid (*het bouwdeel*) aantasten;
   d. De levensduur van (*het bouwdeel*) mag niet worden aangetast, onder andere door de toe te passen reinigingsmiddelen/-methode; de reinigingsmiddelen/-methode dienen/dient vooraf de goedkeuring van ProRail te krijgen;
   e. De Instandhouding van (*het bouwdeel*) niet wordt bemoeilijkt;
   f. Voor de realisatie, het Onderhoud, de Vernieuwing en de verwijdering van de Kunstuitingen geen buitendienststelling nodig is;
3. Alvorens de Kunstuiting op (*het bouwdeel*) wordt aangebracht, dient de Gemeente aan

te tonen dat deze Kunstuiting (*het bouwdeel*) niet beschadigen.

4. ProRail zal geen vergoeding aan Gemeente in rekening brengen voor het gebruik van de (*bouwdeel*) voor de Kunstuiting.
5. Indien er gevaar dreigt voor de spoorwegveiligheid, veroorzaakt door c.q. verband houdende met het voorbereiden, maken, hebben, gebruiken, Onderhouden, wijzigen, Vernieuwen of opruimen van de Kunstuitingen, zal ProRail terstond door Gemeente of de Kunstenaar in kennis worden gesteld. ProRail is gerechtigd de werkzaamheden terstond te schorsen indien de (transfer)veiligheid op het station dan wel de veiligheid van de berijdbaarheid en/of de beschikbaarheid van de Hoofdspoorweginfrastructuur in het geding dreigt te komen of in het geding is.
6. De kosten, voortvloeiende uit voorzieningen en maatregelen, die ProRail in haar hoedanigheid van spoorwegbeheerder zelf ten behoeve van Gemeente en/of in verband met het beheer van de Hoofdspoorweginfrastructuur moet treffen en die veroorzaakt worden door de werkzaamheden en het gebruik van de Hoofdspoorweginfrastructuur en de daaronder gelegen percelen door Gemeente in het kader van het Project/ de Kunstuiting, komen voor rekening van Gemeente. Hieronder vallen onder meer de kosten, zoals het verrichten van zogenaamde nulmetingen/vooropnames, eindmetingen/eindopnames en monitoringsactiviteiten door of namens ProRail, en voorzieningen in het kader van opgetreden calamiteiten. ProRail zal Gemeente over dit lid bedoelde activiteiten tijdig informeren en aangeven welke kosten hiermee gemoeid zijn.
7. Indien ProRail dan wel diens opdrachtnemers, om welke reden dan ook behoudens opzet of grove schuld zijdens ProRail, Schade aan de Kunstuiting aanbrengt, dan zal de Gemeente deze beschadigingen voor haar rekening en Risico laten herstellen.
8. De Kunstuiting zal tijdelijk op (*het bouwdeel*) aanwezig blijven. Na ... {*invullen}* jaar nadat de Kunstuiting op (*het bouwdeel*) is aangebracht, treden Partijen in overleg of de Kunstuiting wordt verwijderd en de oorspronkelijke staat van (*het bouwdeel*) wordt hersteld, conform artikel 5 lid 2 van deze overeenkomst, of voor een nog door Partijen nader te bepalen aantal jaar in stand blijft.

ARTIKEL 3 EIGENDOMS- EN AUTEURSRECHTEN

1. (*Het bouwdeel*) behoort tot de Hoofdspoorweginfrastructuur welke door ProRail worden beheerd en is eigendom van Railinfratrust B.V. ten aanzien van wiens bezittingen ProRail volledig beschikkingsbevoegd is.
2. De Kunstuiting zal, nadat deze op (*het bouwdeel*) is aangebracht, van rechtswege in eigendom van Railinfratrust B.V. zijn. De Gemeente dient ervoor zorg te dragen dat de Kunstenaar het auteursrecht van de Kunstuiting na realisering aan Railinfratrust B.V., om niet, overdraagt en dat de Kunstenaar afstand doet van zijn rechten zoals vermeld in artikel 25 lid 1 sub a tot en met d Auteurswet voor zover dit wettelijk is toegestaan.
3. De Gemeente zal met de Kunstenaar ten behoeve van ProRail overeenkomen dat hij zijn op de Kunstuiting rustende intellectuele eigendomsrechten niet zal uitoefenen indien (*het bouwdeel*) om welke reden dan ook naar het oordeel van ProRail moeten worden verwijderd, aangepast of hersteld, dan wel indien enige andere handeling moet worden verricht ten gevolge waarvan de Kunstuiting niet kan worden gehandhaafd.

   Gemeente zal een kopie van deze afspraken met de Kunstenaar aan ProRail verstrekken.

ARTIKEL 4 AANVRAAG VERGUNNINGEN, TOESTEMMINGEN EN ONTHEFFINGEN

Gemeente zal tijdig voor de aanvang van de plaatsing van de Kunstuiting zorg dragen voor het verkrijgen van de voor de aanleg, het beheer en het Onderhoud benodigde toestemmingen, vergunningen en ontheffingen. Hieronder tevens begrepen een vergunning op grond van artikel 19 Spoorwegwet. De kosten voor het aanvragen en hebben van de genoemde bescheiden komen voor rekening van Gemeente.

ARTIKEL 5 VERWIJDEREN VAN DE KUNSTUITINGEN

1. Het staat ProRail vrij om in onvoorziene omstandigheden die het naar het oordeel van ProRail noodzakelijk maken dat de Kunstuiting wordt verwijderd, de Kunstuiting voor rekening van de Gemeente, te (laten) verwijderen. Van het voorgaande is in ieder geval sprake indien naar het oordeel van ProRail de veiligheid van de constructie van Station … in het geding is.
   Het is bij Partijen bekend dat, in geval de Kunstuiting (deels) wordt verwijderd, de Kunstuiting wordt vernietigd dan wel (*het bouwdeel)* conform {invullen specificaties} wordt hersteld.
2. Gemeente is verplicht om, voor haar rekening en Risico, op eerste schriftelijk verzoek van ProRail, de Kunstuiting te laten verwijderen en herstellen conform {*invullen specificaties*}. ProRail zal in ieder geval een dergelijk verzoek indienen indien de Gemeente, volgens ProRail, het Onderhoud van de Kunstuitingen niet goed plaatsvindt. ProRail zal een dergelijk verzoek doen nadat de Gemeente eerst een redelijke termijn is gesteld om aan haar onderhoudsverplichtingen te voldoen en de Gemeente daaraan geen of onvoldoende gevolg heeft gegeven.
3. Het Onderhoud en de Vernieuwing van het (*bouwdeel*) conform {*invullen specificaties*} geschiedt door ProRail en voor rekening en Risico van Gemeente. In het geval dat de Kunstuiting wordt verwijderd, is ProRail aan Gemeente geen vergoeding of compensatie hoegenaamd dan ook verschuldigd.

Op de overeenkomst zijn de Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0 van toepassing.

Bijlage 3:
Methodiek voor waardering en advies bij wijziging kunstwerken in stations

De volgende stappen worden doorlopen bij de opstelling van een waardering en advies van bestaande kunstwerken, die worden geraakt door ontwikkelingen in een station. De waardering en advies wordt in opdracht van de Kunstcommissie voor stations opgesteld door een kunstadviseur opgesteld in samenwerking met de adviseur Bureau Spoorbouwmeester, eventueel aangevuld met onafhankelijke deskundigen.

Stap 1: Context – aanleiding en onderzoeksvraag, vergelijkingskader

- Wat is de aanleiding voor de waardering van het kunstwerk?
- Wat is de vraagstelling?
- Afbakening: wat wordt er gewaardeerd en wat valt buiten de scope? Wat moet nog worden onderzocht?
- Waarmee wordt het kunstwerk vergeleken (vergelijkingskader/criteria) en op welk niveau?

Stap 2: Dossiervorming, beschrijving en plaatsbepaling kunstwerk

- Breng belanghebbenden en hun belang in kaart.
- Onderzoek herkomst, ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van het kunstwerk.
- Beschrijf het kunstwerk, en hoe het in de omgeving/architectuur is geplaatst. Let daarbij op materiële, zintuiglijke en immateriële aspecten en besteed aandacht aan de artistieke waarde, de positie binnen het oeuvre van de kunstenaar en de (aan het station gerelateerde) thematiek.
- Omgeving: waar maakt het kunstwerk deel van uit wat is de samenhang met omgeving (ruimte, gebouw, complex, gebied).
- Ensemble: is er sprake van samenhang met andere onderdelen, zo ja hoe en waarom? Dit is voor vrijwel alle kunstwerken uit de collectie al op hoofdlijnen uitgevoerd in de inventarisatie kunst op Nederlandse stations (2019).

Stap 3: samenstelling waarderingsteam

Als er voor een goede afweging aanvullende expertise nodig is: betrek een deskundige op het gebied van kunsthistorische kennis, bouwtechnische of materiaal specifieke kennis of specifieke kennis van de locatie.

Stap 4: De waardering

Bepaal de relevante primaire criteria en vergelijkende criteria op grond waarvan de waarde wordt toegekend.
Toets vervolgens het kunstwerk aan ieder geselecteerd criterium. Beargumenteer op grond waarvan waarde wordt toegekend en geef aan of die waarde ten opzichte van het vergelijkingskader hoog (H), gemiddeld (M) of laag (L) is.

Primair

· Aan het stationgerelateerde thematiek (karakteristieken) en positie in de kunstcollectie	L / M / H
· Beleving	L / M / H
· Relatie tot de context van het station en omgeving	L / M / H
· Toestand	L / M / H
· Ensemble	L / M / H

Vergelijkend

· Binnen het oeuvre van de kunstenaar	L / M / H
· Binnen de kunststroming	L / M / H

Stap 5 Beschrijving van de betekenis
Schrijf het resultaat van de waardering op in de vorm van een 'Beschrijving van Betekenis'. Beschrijf hoe en waarom betekenis en waarden bijdragen aan het belang dat aan het kunstwerk wordt gehecht. Geef aan hoe de waardering eventueel anders is voor verschillende belanghebbenden, als daar sprake van is. Geef aan hoe groot het belang is in verhouding tot kunstwerken waarmee het vergeleken kan worden. Dit is het eindproduct van de waardestelling op basis waarvan besluit en/of actie wordt genomen.

Stap 6 Besluit en/of actie
Gebruik de waardering als vertrekpunt voor een onderbouwde beslissing of gerichte actie. Bijvoorbeeld om het belang van het kunstwerk te beargumenteren; om het belang te bespreken met beheerder, gebruikers of publiek; om de publiekstoegankelijkheid te vergroten; om de beslissing te nemen over ingrepen; om prioriteiten te stellen voor behoud en beheer; om conflicterende belangen bespreekbaar te maken.

Mogelijke besluiten en acties zijn:
- Behouden van het kunstwerk op de oorspronkelijke plek.
- Verplaatsen binnen het station.
- Verplaatsen binnen de spoorsector of stationsomgeving.
- Verwijderen:
  - vernietigen
  - teruggeven aan kunstenaar of erven
  - verkopen
  - een nieuwe bestemming buiten de spooromgeving zoeken

In het geval van verplaatsen volgt een haalbaarheidsonderzoek, waar het vinden van een geschikte nieuwe locatie deel van uitmaakt.

Bijlage 4:
Algemene voorwaarden kunsttoepassingen stations
Versie 1.0

ARTIKEL 1 DEFINITIES

- **Beëindigen**: de verwijdering, verplaatsing, overdracht aan de Kunstenaar (of zijn aangewezen erfgenamen), culturele instelling of derde, van het Kunstwerk.
- **Definitief Ontwerp**: een uitwerking van het schetsontwerp, die een beoordeling door ProRail, NS Stations en de Kunstcommissie van het tot stand te brengen Kunstwerk in al zijn onderdelen mogelijk maakt.
- **Gereedverklaring**: de aanvaarding van het Kunstwerk zoals uiteengezet in artikel 6 van deze Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations.
- **Kunstcommissie**: De Kunstcommissie bestaande uit afgevaardigden van ProRail, NS Stations en Bureau Spoorbouwmeester. De Kunstcommissie wordt eventueel aangevuld met een lid van de lokale betrokken partij(en).
- **Kunstwerk**: De in de Opdrachtbrief Realisatie omschreven creatieve prestatie, van stoffelijke dan wel niet-stoffelijke aard, die de Opdrachtnemer op basis van de Opdrachtformulering en het Definitief Ontwerp dient te realiseren.
- **Locatie**: De plaats zoals aangegeven in de Opdrachtbrief waar het Kunstwerk gerealiseerd wordt dan wel waar het Kunstwerk geplaatst wordt.
- **NS Stations**: De besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid NS Stations BV, statutair gevestigd te Utrecht en aldaar kantoorhoudende aan de Stationshal 17, ingeschreven in het handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 30124364.
- **Onderhoudsadvies**: Het door de Opdrachtnemer opgestelde advies met betrekking tot het beheer en onderhoud van het Kunstwerk.
- **Opdrachtbrief Definitief Ontwerp:** De brief waarin Opdrachtgever aan de Opdrachtnemer de opdracht verstrekt het Definitief Ontwerp te vervaardigen.
- **Opdrachtbrief Realisatie**: De brief waarin Opdrachtgever aan de Opdrachtnemer de opdracht verstrekt het Kunstwerk te realiseren.
- **Opdrachtbrief Schetsontwerp**: De brief waarin Opdrachtgever aan de Opdrachtnemer de opdracht verstrekt het Schetsontwerp te vervaardigen op basis van de Opdrachtformulering.
- **Opdrachtformulering**: De door de Opdrachtgever geformuleerde eisen waaraan het Kunstwerk dient te voldoen.
- **Opdrachtgever**: De in de Opdrachtbrief Schetsontwerp, Opdrachtbrief Definitief Ontwerp of Opdrachtbrief Realisatie genoemde rechtspersoon, of combinatie van rechtspersonen, die de Opdrachtnemer opdraagt c.q. opdragen het Schetsontwerp, het Definitief Ontwerp of het Kunstwerk te realiseren.
- **Opdrachtnemer**: Degene die zich bij ondertekening van de Opdrachtbrief Schetsontwerp, Opdrachtbrief Definitief Ontwerp of Opdrachtbrief Realisatie verbindt tot het verrichten van werkzaamheden ter uitvoering van het Schetsontwerp, het Definitief Ontwerp of Kunstwerk.
- **Overeenkomst tot Beheer en Onderhoud**: De overeenkomst tussen Opdrachtgever en Opdrachtnemer waarin partijen afspraken maken met betrekking tot het door Opdrachtnemer ter verrichten onderhoud aan het Kunstwerk.

- **ProRail**: De besloten vennootschap met beperkte aansprakelijkheid ProRail B.V.[1], statutair gevestigd te Utrecht en aldaar kantoorhoudende aan het Moreelsepark 2, ingeschreven in het handelsregister van de Kamer van Koophandel onder nummer 30124359.
- **Restpunt(en)**: Onderdeel (onderdelen) waaraan het Kunstwerk nog niet voldoet ten opzichte van hetgeen in het Definitief Ontwerp is overeengekomen en welke opgelost en/of afgewerkt dienen te worden voordat het Kunstwerk gereed kan worden verklaard.
- **Schetsontwerp**: Het eerste ontwerp zoals bedoeld in de Opdrachtbrief Schetsontwerp, aan de hand waarvan de Opdrachtgever een duidelijk beeld krijgt van wat de kunstenaar (Opdrachtnemer) voor ogen staat met betrekking tot het idee, vormgeving en materiaalkeuze van het te realiseren Kunstwerk en Opdrachtgever een duidelijk inzicht krijgt in de verhouding van het Kunstwerk tot zijn omgeving.
- **Veiligheidsplan**: Het door de Opdrachtnemer en de Opdrachtgever opgestelde plan, waarin de nodige maatregelen zijn omschreven ter voorkoming en beheersing van veiligheidsrisico's op de Locatie in verband met de uitvoering van de Opdrachtbrief Realisatie en de Overeenkomst tot Beheer en Onderhoud.
- **Vergoeding:** de betaling, exclusief btw, die de Opdrachtgever met de Opdrachtnemer overeenkomt te betalen voor de door de Opdrachtnemer te verrichten werkzaamheden.
- **Werkplan**: Het door de Opdrachtnemer opgestelde en door de Opdrachtgever goedgekeurde plan ten behoeve van de realisatie van het Kunstwerk op de Locatie, dat onder andere de wijze van uitvoering, naam van betrokken partijen, planning en oplevering/ plaatsing van het Kunstwerk omvat.

ARTIKEL 2 TOEPASBAARHEID

a. Deze Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations maken deel uit van alle overeenkomsten, van welke aard dan ook, gesloten tussen Opdrachtgever en Opdrachtnemer ten behoeve van of verband houdend met het Kunstwerk.
b. Bij conflict tussen de Opdrachtbrief Schetsontwerp of de Opdrachtbrief Definitief Ontwerp of Opdrachtbrief Realisatie of de Overeenkomst tot Beheer en Onderhoud enerzijds en de Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations anderzijds, prevaleert de inhoud van respectievelijk de Opdrachtbrief Schetsontwerp, Opdrachtbrief Definitief Ontwerp, Opdrachtbrief Realisatie of Overeenkomst tot Beheer en Onderhoud. Bij conflict tussen de Opdrachtbrief Schetsontwerp en/of de Opdrachtbrief Definitief Ontwerp en/of de Opdrachtbrief Realisatie onderling prevaleert de laatst ondertekende.
c. Bij de uitvoering van de werkzaamheden op de Locatie geldt het Normenkader Veilig Werken voor veiligheid op stations en perrons. Deze normen worden ter hand gesteld met de Opdrachtbrief Definitief Ontwerp en zijn tevens te raadplegen via www.railalert.nl.

1. Zodra de Wet publiekrechtelijke omvorming ProRail in werking treedt gaan de rechten en verplichtingen aan de zijde van ProRail B.V. uit hoofde van de door ProRail ondertekende overeenkomst onder algemene titel over op het zbo ProRail en blijven overeenkomst ongewijzigd van kracht. Indien als gevolg van de omvorming van ProRail tot een zbo een wijziging optreedt in de positie van ProRail met betrekking tot de verplichtingen uit de Wet op de Omzetbelasting, zullen partijen zich nader beraden. Uitgangspunt hierbij is de toezegging van de staatssecretaris van het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat in de kamerbrief d.d. 19 oktober 2018 (met kenmerk: IENW/BSK-2018/214092) dat de omvorming van ProRail tot een zbo niet leidt tot een kosten verhoging voor partijen en dat het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat een eventuele kostenverhoging voor partijen voorkomt of compenseert.

ARTIKEL 3 ROL KUNSTCOMMISSIE

a. De Kunstcommissie adviseert de Opdrachtgever gemotiveerd over de Opdrachtformulering, de selectie van de kunstenaars, de artistieke beoordeling van het Schetsontwerp, het Definitief ontwerp en tijdens de oplevering.

ARTIKEL 4 VEILIGHEID EN RISICO

Indien de Opdrachtnemer werkzaamheden uitvoert op de Locatie moet in overleg met de Opdrachtgever een Veiligheidsplan en een Werkplan worden gemaakt.

a. Opdrachtnemer zal zich houden aan de aanwijzingen die hem worden gegeven door of namens Opdrachtgever dan wel door bevoegde instanties aangaande veiligheid en risicobeheersing.
b. Indien tijdens de realisatie van het Kunstwerk mogelijk gevaar dreigt voor de veiligheid op het station van de Locatie, veroorzaakt door c.q. verband houdende met het Kunstwerk dan stelt Opdrachtnemer Opdrachtgever daarvan onverwijld in kennis.
c. Opdrachtnemer zal zich adequaat verzekeren en verzekerd houden en beschikt tenminste over een (bedrijfs- of beroeps-)aansprakelijkheidsverzekering met een minimumdekking van EUR 500.000,00 (zegge: vijfhonderdduizend euro). Op eerste verzoek van Opdrachtgever zal Opdrachtnemer afschrift verstrekken van de verzekeringspolis van de betreffende aansprakelijkheidsverzekering.

ARTIKEL 5 REALISATIE

a. Opdrachtnemer draagt zorg voor de ontwikkeling en realisatie van het Kunstwerk overeenkomstig het Definitief Ontwerp en ontvangt daarvoor de Vergoeding zoals vastgelegd in de Opdrachtbrief Realisatie.
b. De directievoering, technische begeleiding en verantwoordelijkheid voor werkzaamheden door derden berusten bij de Opdrachtnemer tenzij anders is overeengekomen met Opdrachtgever. De Opdrachtnemer zal de Opdrachtgever regelmatig op de hoogte houden van de voortgang van de realisatie van het Kunstwerk.

ARTIKEL 6 OPLEVERING

a. Opdrachtnemer draagt zorg voor oplevering van het Kunstwerk op de overeengekomen Locatie binnen de voor deze opdracht bepaalde termijn zoals opgenomen in de Opdrachtbrief Definitief Ontwerp.
b. Een oplevering betreft tevens het leveren van visuele documentatie van de totstandkoming van het Kunstwerk.
c. Tenzij schriftelijk anders overeengekomen, is de Opdrachtgever verplicht de Opdrachtnemer binnen 30 (dertig) dagen na de oplevering alle ontvangen ontwerpen, eventuele maquettes, tekeningen en alle overige voorwerpen en materialen ter voorbereiding van het Kunstwerk, terug te geven.
d. Bij de oplevering inspecteren Opdrachtgever, Opdrachtnemer en een vertegenwoordiger van de Kunstcommissie het Kunstwerk gezamenlijk. Restpunten die tijdens deze inspectie door partijen worden geconstateerd, worden door partijen gezamenlijk schriftelijk vastgelegd op een lijst van Restpunten, welke door partijen terstond worden ondertekend.
e. Opdrachtnemer is verantwoordelijk voor het afwerken en/of oplossen van de Restpunten. Opdrachtnemer meldt het wegnemen van Restpunten aan de Opdrachtgever. Indien een geconstateerd Restpunt naar het oordeel van beide partijen is weggenomen, wordt dit op de lijst van Restpunten door beide partijen als Gereed

verklaard, voor akkoord getekend.

f. Indien geen (verdere) Restpunten zijn geconstateerd, of de geconstateerde Restpunten zijn weggenomen, dan wel indien de geconstateerde Restpunten de overdracht van de onderhoudsverplichtingen aan de Opdrachtgever niet in de weg staan, ondertekenen partijen de door Opdrachtgever opgestelde Gereedverklaring.
g. Behoudens door partijen gemaakte andersluidende afspraken, worden onderhoudsverplichtingen ten aanzien van het Kunstwerk geacht te zijn overgedragen op het moment van ondertekening door partijen van de in het vorige lid bedoelde Gereedverklaring, en voor wat betreft de Restpunten nadat dit punt op de lijst van Restpunten gereed is verklaard door partijen.

ARTIKEL 7 BETALING VERGOEDING

a. De Vergoeding wordt tussen Opdrachtgever en Opdrachtnemer overeengekomen dekt alle aanspraken op vergoedingen die Opdrachtnemer heeft in het kader van een Opdrachtbrief Schetsontwerp, Opdrachtbrief Definitief Ontwerp, Opdrachtbrief Realisatie en /of Overeenkomst tot Beheer en Onderhoud.
b. Betaling van de Vergoeding vindt plaats op basis van een door de Opdrachtnemer ingediende correcte factuur.
c. Tenzij schriftelijk anders overeengekomen, betaalt de Opdrachtgever een correct ingediende factuur binnen een termijn van 30 dagen gerekend na de dagtekening van de factuur.
d. Indien de Opdrachtnemer enige verplichting uit hoofde van de Opdrachtbrief Schetsontwerp, Opdrachtbrief Definitief Ontwerp, Opdrachtbrief Realisatie, Overeenkomst tot Beheer en Onderhoud dan wel de Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations niet of niet volledig nakomt, en ondanks ingebrekestelling in verzuim blijft, is Opdrachtgever gerechtigd de betaling aan de Opdrachtnemer op te schorten.

ARTIKEL 8 EIGENDOM, BEHEER EN ONDERHOUD

a. Na oplevering verkrijgt Opdrachtgever de eigendom van het Kunstwerk, tenzij anders tussen partijen overeengekomen in de Opdrachtbrief Realisatie.
b. Opdrachtnemer zal voorafgaand aan de Opdrachtbrief Realisatie van het Kunstwerk aan Opdrachtgever inzage verschaffen in de kosten van beheer en onderhoud van het Kunstwerk en daarnaast aan Opdrachtgever een Onderhoudsadvies ter beschikking stellen.
c. Behoudens tussen partijen gemaakte andersluidende afspraken, komt het Kunstwerk, nadat het is opgeleverd zoals bedoeld in artikel 6, in beheer en onderhoud bij de Opdrachtgever. Opdrachtgever neemt daarbij de aanwijzingen door Opdrachtnemer gegeven in het Onderhoudsadvies in acht. Opdrachtgever zet zich in om het Kunstwerk in de oorspronkelijke staat en, voor zover het voor een speciale Locatie gemaakt is, op diezelfde Locatie te behouden gedurende de beoogde levensduur.
d. Indien Partijen ervoor kiezen om nadere afspraken te maken ten aanzien van beheer en onderhoud, dan zullen deze afspraken worden vastgelegd in een Overeenkomst tot Beheer en Onderhoud.
e. Bij schade aan het Kunstwerk kan de Kunstcommissie door de Opdrachtgever en/ of Opdrachtnemer geïnformeerd en geraadpleegd worden over de aanpak van het schadeherstel.

ARTIKEL 9 AUTEURSRECHT EN OPENBAARMAKING

a. Opdrachtnemer verleent aan Opdrachtgever het onbeperkte en niet-exclusieve, eeuwigdurende, wereldwijde, overdraagbare recht op openbaarmaking, verveelvoudigen, verwijdering dan wel verplaatsing van het Kunstwerk met inachtneming van de aan Opdrachtnemer toekomende persoonlijke/morele rechten. Opdrachtgever is hiervoor geen andere vergoeding verschuldigd, in welke vorm dan ook, dan de overeengekomen Vergoeding voor het gemaakte Kunstwerk, inclusief de visuele documentatie van de totstandkoming van het Kunstwerk, en foto's, video's, digitale afbeeldingen, internetpublicaties, etc. van het Kunstwerk.
b. Tenzij anders overeengekomen kan Opdrachtnemer foto's van het opgeleverde Kunstwerk publiceren met dien verstande dat hij/ zij de titel, naam van de Kunstenaar, het jaartal, de stationsnaam en de naam van de Opdrachtgever vermeldt.
c. Opdrachtnemer garandeert dat de uitvoering van de Overeenkomst geen inbreuk oplevert op octrooien, licenties, auteursrechten en overige (intellectuele eigendoms-) rechten van derden.
d. Opdrachtnemer vrijwaart Opdrachtgever van alle aanspraken door de Opdrachtnemer of derden op grond van het auteursrecht, persoonlijkheidsrecht daarvan afgeleid, merkrecht, octrooirecht of welk ander intellectueel eigendomsrecht dan ook en zal aan Opdrachtgever alle schade vergoeden die daarvan het gevolg is.
e. Uniekheidsgarantie: tenzij anders schriftelijk overeengekomen, zullen Partijen zich onthouden van het (laten) maken van een Kunstwerk gelijk of soortgelijk aan hetgeen ter vervulling van de overeenkomst is of zal worden vervaardigd.

ARTIKEL 10 AANVRAAG VERGUNNINGEN, TOESTEMMINGEN EN ONTHEFFINGEN

a. De Opdrachtgever zal tijdig voor de aanvang van de plaatsing van het Kunstwerk zorg dragen voor het verkrijgen van de voor de aanleg en uitvoering benodigde toestemmingen, vergunningen en ontheffingen. Hieronder wordt tevens begrepen een vergunning op grond van artikel 19 Spoorwegwet voor zover vereist. De kosten die hiermee gemoeid zijn komen voor rekening van de Opdrachtgever.
b. Voor zover de medewerking van Opdrachtnemer is vereist dan wel benodigd voor de uit het vorige lid voortvloeiende verplichtingen, verleent Opdrachtnemer kosteloos zijn medewerking.

ARTIKEL 11 BEËINDIGEN KUNSTWERK

a. Het staat de Opdrachtgever vrij, zonder hiervoor enige vergoeding verschuldigd te zijn in welke vorm dan ook, het Kunstwerk te Beëindigen voor de overeengekomen datum zoals genoemd in de Opdrachtbrief Definitief Ontwerp, wanneer daarvoor aanleiding is vanuit (transfer)veiligheid, een herinrichting of verbouwing van het station, aanhoudend vandalisme, een slechte klantwaardering dan wel indien het bedrag aan beheer- en onderhoudskosten de vooraf door Opdrachtnemer geraamde waarde, dan wel de in de Opdrachtbrief Realisatie overeengekomen waarde, disproportioneel overschrijdt.
b. Bij afweging ten aanzien van het vroegtijdig Beëindigen van het Kunstwerk wordt de Kunstcommissie geconsulteerd (vrijblijvend advies) met betrekking tot de waardering van het Kunstwerk op de door haar in het Handboek Kunst op stations omschreven artistieke gronden.
c. De Opdrachtgever is verplicht de Opdrachtnemer op de hoogte te stellen van een te overwegen Beëindiging van het Kunstwerk en Opdrachtnemer in de gelegenheid te stellen het Kunstwerk in de staat van dat moment te documenteren.
d. Indien de noodzaak ontstaat tot het tussentijds wijzigen van het Kunstwerk, op welke

wijze dan ook, treden Opdrachtgever en Opdrachtnemer in overleg conform de procedure onder a t/m c van dit artikel.

e. Voor het verstrijken van de datum waarop het Kunstwerk Beëindigd wordt kan de Opdrachtgever, in overleg met de Kunstcommissie, de duur van de plaatsing van het Kunstwerk voor een bepaalde tijd verlengen.

ARTIKEL 12 (ON)VOLTOOID KUNSTWERK EN AUTEURSRECHTOPVOLGING

a. In geval van overlijden van de Opdrachtnemer is Opdrachtgever gehouden de door Opdrachtnemer bij uiterste wilsbeschikking aangewezen (erfgenamen) met betrekking tot de door Opdrachtnemer reeds verrichte werkzaamheden, de Vergoeding of een evenredig deel er van te betalen.
b. Indien de Kunstenaar geen erfgenaam heeft aangewezen of indien de erfgenaam zich niet binnen vier (4) maanden na het overlijden van de Kunstenaar bij Opdrachtgever heeft gemeld als aangewezen erfgenaam, dan is Opdrachtgever niet gehouden tot enige vergoeding van het in onderdeel a van dit artikel.
c. Het voltooide en/of onvoltooide Kunstwerk staat na betaling van de Vergoeding, dan wel het evenredig deel van de Vergoeding, ter beschikking van de Opdrachtgever. De Opdrachtgever is bevoegd de realisatie van het Kunstwerk door een derde te laten voltooien/verrichten, doch niet zonder toestemming van de Opdrachtnemer c.q. zijn/haar erfgenamen. Voornoemde toestemming zal niet op onredelijke gronden aan de Opdrachtgever worden onthouden.
d. Indien de toestemming zoals bedoeld in onderdeel c. van dit artikel niet wordt gegeven of in het geval het voor Opdrachtgever niet mogelijk blijkt binnen een redelijke termijn te achterhalen wie als erfgenamen van Kunstenaar zijn aangewezen, is Opdrachtgever bevoegd het Kunstwerk te verwijderen.

ARTIKEL 13 AANSPRAKELIJKHEID

a. Opdrachtnemer is aansprakelijk voor schade, van welke aard dan ook en door wie geleden dan ook, die Opdrachtgever lijdt als gevolg van een tekortkoming in de nakoming van Opdrachtnemers verplichtingen of als gevolg van het handelen of nalaten van Opdrachtnemer, dan wel zijn personeel of door hem ingeschakelde derden. De in dit lid bedoelde aansprakelijkheid van Opdrachtnemer is, in het kader van de uitvoering van de Opdracht, in totaal beperkt tot maximaal het verzekerde bedrag zoals in artikel 4 sub d.
b. Opdrachtnemer vrijwaart Opdrachtgever tegen alle aanspraken van derden die in enige verband staan met de uitvoering van verplichtingen van Opdrachtnemer.
c. De aansprakelijkheid van Opdrachtgever in het kader van een Opdracht beperkt zich tot het bedrag dat Opdrachtgever bij een juiste en tijdige uitvoering van de Opdracht aan Opdrachtnemer zou zijn verschuldigd.
d. De in dit artikel opgenomen beperkingen gelden niet indien de schade te wijten is aan opzet of grove schuld van Opdrachtgever, Opdrachtnemer, hun personeel of door hem ingeschakelde derden.
e. Voorgaande leden zijn niet van toepassing indien en zover de schade is te wijten aan opzet en bewuste roekeloosheid van Opdrachtgever.

ARTIKEL 14 OVERMACHT

a. Er is sprake van een niet toerekenbare tekortkoming of overmacht in de zin van artikel 6:75 BW, indien de tekortkoming niet te wijten is aan de schuld van Opdrachtnemer of Opdrachtgever en zij bovendien niet krachtens wet, rechtshandeling of in het verkeer geldende opvattingen voor hun rekening komt. Ingeval van een niet toerekenbare tekortkoming aan de zijde van een der partijen wordt de nakoming van de verplichtingen deze partij geheel of gedeeltelijk opgeschort voor de duur van de overmachtperiode.
b. Geen der partijen is aansprakelijk voor schade die de andere partij lijdt ten gevolge van overmacht. Eventueel overeengekomen boetes of kortingen voor vertraging in de nakoming zijn niet toepasselijk indien en voor zover de vertraging is veroorzaakt door overmacht.
c. Indien een overmachtssituatie langer dan 90 dagen duurt, kan ieder der partijen schriftelijk de overeenkomst ontbinden en kan de Opdrachtnemer wijziging van de overeenkomst verlangen als er sprake is van onvoorziene omstandigheden in de zin van art. 6:258 BW, zonder dat daarbij enig recht op schadevergoeding ontstaat.
d. De partij die zich wil beroepen op overmacht stelt de andere partij onverwijld schriftelijk op de hoogte wanneer een vertraging aannemelijk of onvermijdelijk wordt.

ARTIKEL 15 TOEPASSELIJK RECHT

Op deze Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations is uitsluitend Nederlands recht van toepassing.

ARTIKEL 16 GESCHILLENREGELING

Geschillen die uit of in verband met de kunstopdrachten zijn ontstaan en niet in der minne kunnen worden geschikt, worden voorgelegd aan een bevoegde rechter van de rechtbank Midden-Nederland, locatie Utrecht.

Bijlage 5:
Opzet opdrachtbrief schetsontwerp

Geachte <naam opdrachtnemer>,

Om station <naam> te verrijken is <naam opdrachtgever> (hierna: "Opdrachtgever") in samenwerking met <NS Stations/ProRail/<naam> voornemens het station te voorzien van een kunstwerk. Voor deze kunsttoepassing is een Opdrachtformulering opgesteld waarvoor u een offerte heeft uitgebracht. Met genoegen verleent Opdrachtgever u de opdracht tot het vervaardigen van een Schetsontwerp.

Het Schetsontwerp
Het Schetsontwerp dient voorts te voldoen aan:
- De Opdrachtformulering, versie <nummer>, <datum> (bijlage 1).
- De *Algemene voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0* (bijlage 2)

Het Schetsontwerp dient te bevatten
1. Motivatie van de opdracht
2. Omschrijving van het resultaat (b.v. tekening, maquette, model, schriftelijke en mondelinge toelichting)
3. Globale kostenraming, uitgesplitst naar honorarium en uitvoeringskosten

Beoordeling
Het Schetsontwerp wordt beoordeeld naar de wijze waarop invulling is gegeven aan de opgave: de thematiek, artistieke kwaliteit en zeggingskracht. Daarnaast zal het schetsontwerp worden beoordeeld op basis van de kaders volgend uit de locatie, het project en het beheer en onderhoud, zoals omschreven in de opdrachtformulering.
Optie: Deze opdracht deel uitmaakt van een meervoudige uitvraag. Op basis van de genoemde criteria wordt het voor deze opgave hoogst scorende Schetsontwerp geselecteerd voor verdere uitwerking.

Vergoeding
Voor de vervaardiging van het Schetsontwerp wordt een Vergoeding beschikbaar gesteld van € <getal>,-- (zegge <uitgeschreven getal>), exclusief verschuldigde btw, en prijspeil <jaar>. Deze vergoeding is een eenmalige vaste bijdrage waarbij geen nacalculatie of verrekening plaatsvindt.

Nadat u het Schetsontwerp heeft ingediend en gepresenteerd aan <naam opdrachtgever> kunt u uw factuur zenden aan:

{Invullen organisatie, afdeling Crediteurendministratie en adres}

In de factuur dient te worden vermeld:

{invullen vereiste gegevens}

Voor zover de hierboven bedoelde gegevens ten tijde van het versturen van deze brief nog niet verstrekt kunnen worden, worden deze zo spoedig mogelijk aan u meegedeeld.

Indien uw gegevens niet bekend zijn bij de opdrachtgever, dient u deze in PDF aan te leveren: uw adresgegevens (adres,
telefoon, e-mail), uw eventuele logo, het Kamer van Koophandel-nummer en de bankgegevens.

Einddatum van de opdracht
Het Schetsontwerp dient uiterlijk op <datum> gerealiseerd te zijn.

Procedure
Op <datum> / in week <nummer> presenteert u het Schetsontwerp aan Opdrachtgever en de Kunstcommissie. Na ontvangst wordt het Schetsontwerp beoordeeld door Opdrachtgever. De beoordeling vindt uiterlijk vier weken na de presentatie plaats. Hierbij kunnen <naam opdrachtgever/NS Stations/ProRail en de Kunstcommissie> met verzoeken tot aanpassingen van het Schetsontwerp komen. Indien het schetsontwerp aanpassingen behoeft zijn daar twee weken voor beschikbaar, en vervolgens één week voor de definitieve beoordeling.

Na de goedkeuring van de eventuele aanpassingen door Opdrachtgever volgt een uitvraag tot het maken van een definitief ontwerp of wordt de opdracht beëindigd.

Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations
Op deze Opdrachtbrief Schetsontwerp en de eventueel hierna volgende Opdrachtbrief Definitief Ontwerp en Opdrachtbrief Realisatie zijn de *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0* van toepassing. Deze voorwaarden zijn opgenomen in bijlage 2. Eventuele algemene voorwaarden, onder welke benaming dan ook, die door u van toepassing zijn verklaard, wijst Opdrachtgever nadrukkelijk van de hand.

Graag zien wij één ondertekend exemplaar van deze Opdrachtbrief Schetsontwerp als opdrachtbevestiging retour.

Met vriendelijke groet,

<tekeningsbevoegde opdrachtgever>

Voor akkoord

_____
<naam opdrachtnemer>

Bijlagen
1. Opdrachtformulering
2. Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations.

Bijlage 1 Opdrachtformulering

1. Aanleiding voor de opdracht en context van het station en de collectie kunst in stations
2. Artistieke opgave: thematiek, beoogde ervaring en medium.
3. Beoogde locatie, zo mogelijk omvang, en bijhorende kaders vanuit architectuur/ ruimtelijke context, transfer en veiligheid.
4. Kaders vanuit onderhoud en beheer: klimatologische condities, mate van toezicht, kans op schade door vandalisme of intensief gebruik, beperkingen in beheer en onderhoud als gevolg van de locatie.
5. Kaders vanuit het project: planning, budget, technisch programma van eisen, realisatie.
6. Beoogde levensduur en toekomstig eigendom.
7. Opdrachtprocedure: fasering, selectie, beoordeling, advies en begeleiding.

Bijlage 6:
Opzet opdrachtbrief definitief ontwerp

Geachte (naam opdrachtnemer),

Voor het te realiseren kunstwerk <titel> op station <naam> heeft <naam opdrachtgever> (hierna: "Opdrachtgever") uw Schetsontwerp goedgekeurd. Op basis van het schetsontwerp heeft u een offerte uitgebracht voor het maken van een definitief ontwerp. Opdrachtgever verleent u met genoegen de opdracht tot vervaardigen van het Definitief Ontwerp. De afspraken in het kader van de totstandkoming van een Definitief Ontwerp worden in deze Opdrachtbrief vastgelegd.

Het Definitief Ontwerp
De opdracht omvat de nadere uitwerking van het vastgestelde Schetsontwerp naar Definitief Ontwerp met inbegrip van eventuele geleverde aanwijzingen van de opdrachtgever.
Het Definitief Ontwerp dient te bevatten

1. Definitief ontwerp,
   een uitwerking van het schetsontwerp, die een beoordeling van het kunstwerk in al zijn onderdelen mogelijk maakt: bestaand uit werktekeningen en constructieberekeningen; een plattegrond van de plaatsing, vrije ruimte, zichtlijnen, eventueel aangevuld met een aanzicht.
2. Definitieve begroting,
   uitgaande van reële prijsaanbiedingen en voorzien van de desbetreffende offertes en leveringsvoorwaarden.
3. Veiligheidsplan en werkplan
   Indien u zelf werkzaamheden op de locatie in het station gaat uitvoeren, of ter plekke onder uw beheer uit laat voeren, dan dient een veiligheidsplan en een werkplan te worden gemaakt. Gezien de specifieke condities en regelgeving in het station en rond het spoor worden beide plannen in overleg met de opdrachtgever gemaakt. De opdrachtgever informeert u over het Normenkader Veilig Werken voor veiligheid op stations en perrons. Beide plannen worden goedgekeurd door NS Stations / ProRail. Het veiligheidsplan beschrijft de maatregelen die genomen worden veiligheidsrisico's te voorkomen of beheersen tijdens de uitvoering en in het toekomstig beheer. Het werkplan beschrijft de wijze van uitvoering, namen van betrokken partijen, de planning en plaatsing/oplevering van het kunstwerk.
4. Onderhoudsadvies en schatting van de onderhoudskosten
   In het onderhoudsadvies kunt u aanwijzingen geven met betrekking tot reiniging, onderhoud en (storings)herstel van de gebruikte materialen, kleuren, technieken en installaties (video, geluid, licht, elektrisch aangedreven beweging) en de gegevens van toeleveranciers. Hiervoor vindt een gesprek plaats tussen u en de opdrachtgever over het benodigde onderhoud en het toekomstig onderhoudsregime. Indien nodig kan er in de vervolgfase een afspraak met u worden gemaakt om een specifiek deel van het onderhoud te verzorgen.

Beoordeling
Het definitief ontwerp wordt door de Kunstcommissie en opdrachtgever beoordeeld op:
1. Artistieke inhoud
2. Locatie en ruimtelijke context
3. Technische aspecten en technische haalbaarheid
4. Onderhoudbaarheid
5. Financieel en planning

De opdrachtformulering, het vastgestelde schetsontwerp en de daarbij gemaakte aanwijzingen vormen de basis voor de beoordeling.

Beoogde duur van het kunstwerk
Partijen komen overeen dat het kunstwerk <x > jaar na oplevering zal worden beëindigd zoals bepaald in de *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassing Stations versie 1.0*.

Vergoeding
Voor de vervaardiging van het Definitief ontwerp wordt een vergoeding beschikbaar gesteld van van € <getal>,-- (zegge getal uitgeschreven), exclusief verschuldigde btw en prijspeil <jaar>. Deze vergoeding is een eenmalige vaste bijdrage waarbij geen nacalculatie of verrekening plaatsvindt.
Na oplevering van het Definitief Ontwerp zoals bedoeld in artikel 6 van de *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0* kunt u uw factuur zenden aan:

{invullen organisatie, afdeling en adres}

In de factuur dient te worden vermeld:

{invullen vereiste gegevens}

Voor zover de hierboven bedoelde gegevens ten tijde van het versturen van deze brief nog niet verstrekt kunnen worden, worden deze zo spoedig mogelijk aan u meegedeeld.

Einddatum van de opdracht
Het Definitief Ontwerp dient uiterlijk op <datum> gerealiseerd te zijn.

Procedure
De beoordeling vindt uiterlijk vier weken na de presentatie plaats. Indien het definitief ontwerp aanpassingen behoeft zijn daar twee weken voor beschikbaar, en vervolgens één week voor de definitieve beoordeling.
Na de goedkeuring van de eventuele aanpassingen door Opdrachtgever volgt een uitvraag tot het realiseren van het kunstwerk of wordt de opdracht beëindigd.

Algemene Voorwaarden Kunsttoepassing Stations
Op deze Opdrachtbrief Definitief Ontwerp en de eventueel hierna volgende Opdrachtbrief Realisatie zijn de *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0* van toepassing. Deze voorwaarden zijn opgenomen in bijlage 2. Eventuele algemene voorwaarden, onder welke benaming dan ook, die door u van toepassing zijn verklaard, wijst Opdrachtgever nadrukkelijk van de hand.

Graag zien wij één ondertekend exemplaar van deze Opdrachtbrief Definitief Ontwerp als opdrachtbevestiging retour.

Met vriendelijke groet,

<tekeningsbevoegde opdrachtgever>

Voor akkoord <opdrachtnemer>

_____
<naam opdrachtnemer>

Bijlagen
1. Vastgesteld Schetsontwerp inclusief aanwijzingen van de opdrachtgever
2. De *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0*

Bijlage 7:
Opzet opdrachtbrief realisatie

Geachte (naam opdrachtnemer),

Voor het te realiseren kunstwerk <titel> op station <naam> heeft <naam opdrachtgever> (hierna: "Opdrachtgever") het Definitief Ontwerp positief beoordeeld/ vastgesteld. Naar aanleiding hiervan heeft u een offerte ingediend voor de Opdracht tot Realisatie. Uw offerte is beoordeeld. Mmet genoegen verleent Opdrachtgever u de opdracht tot realisatie van het Kunstwerk. De afspraken in het kader van de realisatie van het Definitief Ontwerp worden in deze Opdrachtbrief Realisatie vastgelegd.

De Realisatie
De opdracht houdt in:
1. Realisatie van het Kunstwerk conform het Definitief Ontwerp met inbegrip van eventuele aanwijzingen van de opdrachtgever. De uitvoering op locatie conform het goedgekeurde werkplan en veiligheidsplan.
2. Visuele documentatie van de totstandkoming van het kunstwerk
3. Overeenkomst beheer en onderhoud (*indien van toepassing*)

Het Kunstwerk wordt gerealiseerd in/op/bij <omschrijving van precieze locatie in/bij het station <naam> in eigendom van <Railinfratrust BV (juridisch) en ProRail (economisch) /NS Vastgoed (juridisch) en NS Stations (economisch) >.

Specifieke aanvullende afspraken:
- De levensduur: De beoogde datum voor beëindiging van het kunstwerk is <....> Redenen om hiervan af te wijken zijn gegeven in *Algemene voorwaarden Kunsttoepassingen stations versie 1.0*.
- *Optie*: Partijen spreken aanvullend af dat indien de beheer en onderhoudskosten het budget ter hoogte van € <xxx, -> ,(zegge <uitgeschreven getal>) overschrijden de opdrachtgever het recht heeft om het kunstwerk te verwijderen. In dat geval wordt de Kunstcommissie geconsulteerd en de kunstenaar geïnformeerd.
- *Optie*: Partijen spreken af dat het kunstwerk na beëindiging wordt verplaatst of overgedragen aan < ...>
- Verzekering: U dient zich adequaat te verzekeren middels een bedrijfsaansprakelijkheidsverzekering met een minimumdekking van € <getal>, -- (zegge <uitgeschreven getal>).
- Communicatie: de opdrachtgever neemt het initiatief voor een communicatieplan rond de onthulling en stemt deze met u af. Daarnaast maken partijen afspraken over de communicatie over het kunstwerk door beiden, waaronder een beschrijving en de te hanteren gegevens: titel, kunstenaar, jaartal, opdrachtsituatie en formulering, kunstvorm, techniek en materialen, opdrachtgevers, financiers, uitvoerders.

Beoordeling van het resultaat
De Opdracht Realisatie dient te voldoen aan alle voorliggende documenten, afspraken en kaders zoals benoemd in de Opdrachtformulering, het Schetsontwerp en het Definitief Ontwerp. Daarnaast maakt inspectie op locatie van het kunstwerk en een eventueel daaruit volgende restpuntenlijst deel uit van de goedkeuring van het resultaat.

Einddatum opdracht
Het kunstwerk dient uiterlijk op <datum> gerealiseerd te zijn.

Vergoeding
Voor de realisatie van het Kunstwerk wordt een vergoeding beschikbaar gesteld van € <getal>,-- (zegge <uitgeschreven getal>)exclusief verschuldigde omzetbelasting en prijspeil <jaar>. Deze vergoeding is een eenmalige vaste bijdrage waarbij geen nacalculatie of verrekening plaatsvind. Na oplevering en gereedverklaring van het Kunstwerk zoals bedoeld in artikel 5 van de *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0* kunt u uw factuur zenden aan:

{Invullen organisatie, afdeling en adres}

In de factuur dient te worden vermeld:

{invullen vereiste gegevens}

Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations
Op deze Opdrachtbrief Realisatie zijn de *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0* van toepassing. Eventuele algemene voorwaarden, onder welke benaming dan ook, die door u van toepassing zijn verklaard, wijst Opdrachtgever nadrukkelijk van de hand.

Graag zien wij één ondertekend exemplaar van deze Opdrachtbrief Realisatie als opdrachtbevestiging retour.

Met vriendelijke groet,

<tekeningsbevoegde opdrachtgever>

Voor akkoord <opdrachtnemer>

_____
<naam opdrachtnemer>

Bijlagen
1. Vastgesteld Definitief Ontwerp inclusief aanwijzingen van de opdrachtgever
2. De *Algemene Voorwaarden Kunsttoepassingen Stations versie 1.0*

Brondocumenten

- Laura van Grinsven, Dirk van Weelden en Peter Michiel Schaap, Kunst op Nederlandse stations, 2019, Bureau Spoorbouwmeester en Uitgeverij THOTH
- Landelijke Algemene Voorwaarden Kunstopdrachten, Cultuur+Ondernemen, Amsterdam 2015
- https://www.spoorbeeld.nl/inspiratie/rode-draden-in-de-spoorkunst
- https://www.spoorbeeld.nl/inspiratie/feestelijke-herontdekking-van-een-kunstcollectie

Beeldverantwoording

- Bureau Spoorbouwmeester: p. 13, 16-17, 18-19, 34, 39-boven, 40, 50-51, 54-55, 58-59, 62-63, 70-71, 72-73, 74-75, 86, 89, 91, 94-boven, 94-midden-rechts, 116
- Bureau Spoorbouwmeester, foto Jannes Linders: p. 6-7, 18-19, 20-21, 22, 33-linksboven, 39-onder, 48-49, 88, 115
- Herman Lamers, p. 14-15
- NS: p. 33-rechtsboven, 83, 94-midden-links, 94-onder
- Gertjan Vleugel: p. 33-onder
- A.S. Serafijn en Maurice Nio, foto Marc Loman: p. 46-47
- Jan van der Ploeg: p. 52-53
- Roeland Otten: p. 56-57
- ProRail, foto Gerard van Beek: p. 60-61
- ProRail: p. 100
- Gemeente Utrecht, foto Aafke Holwerda: p. 64-65
- Stichting KOP, foto Johan Wouters: p. 66-67
- Studio Roosegaarde: p. 68-69
- Sanja Medic voor ProRail, foto J.T. van Rees: p. 76-77
- Bureau Spoorbouwmeester, foto Shutterworks: p. 78-79
- Mothership Rotterdam (concept en uitvoering), foto Rick Messemaker: p. 80-81
- RTV-focus, Zwolle: p. 82
- Digital Helpdesk Art & Public Space, foto Peter Cox: p. 87
- Arjan van Helmond, foto Sander Tiedema: p. 92-93,
- PolyLester (Gabriël Lester) i.s.m. Koen van Velsen architecten (Hoofdstation Groningen, Ontwerptoelichting kunst, 2019): p. 108

Foto’s en illustraties zijn van genoemde partijen, organisaties en fotografen, tenzij anders vermeld. Op afbeeldingen berust beeldrecht. Wij zijn ons dit terdege bewust en hebben met grote zorg gepoogd rechthebbende te achterhalen. Wij vragen de rechthebbenden die wij niet hebben kunnen bereiken zich te melden.

Colofon

Het handboek kunst op stations is een uitgave van ProRail, NS Stations en Bureau Spoorbouwmeester.

Opdrachtgevers:
NS Stations: Femke Woudstra
ProRail: Mette Groothuis-Janssen
Bureau Spoorbouwmeester: Eric Luiten

Redactie:
Bureau Spoorbouwmeester:
Evelien de Munck Mortier, Tanja Karreman

Advies:
NS Stations: Gwen Wylie, Martine van der Voort, Mirjam Schokker, Marian Maatman, Niels Bekema
ProRail: Eveline Braak,
Patricia Sotomayor-Engel
Bureau Spoorbouwmeester:
Jos van den Hende

Tekstredactie:
Complod, Peter Michiel Schaap

Vormgeving:
BUREAUBAS, Bas van der Horst

ProRail

Spoorbeeld
door Bureau Spoorbouwmeester